

ANALECTA ARCHAEOLOGICA RESSOVIENSIA

RZESZÓW 2011

VOLUME 6

SPACE
POWER
RELIGION

Institute of Archaeology Rzeszów University

A N A L E C T A
ARCHAEOLOGICA
RESSOVIENSIA

SPACE – POWER – RELIGION

Przestrzeń – Władza – Religia

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY RZESZÓW UNIVERSITY

A N A L E C T A
ARCHAEOLOGICA
RESSOVIENSIA

VOLUME 6

SPACE – POWER – RELIGION

Przestrzeń – Władza – Religia

Rzeszów 2011

Editor
Sławomir Kadrow
slawekkadrow@gmail.com

Editorial Secretary
Magdalena Rzućek
magda@archeologia.rzeszow.pl

Volume editors
Sławomir Kadrow
Dariusz Woźniakowski

Editorial Council
Sylwester Czopek, Eduard Droberjar, Michał Parczewski,
Aleksandr Sytnyk, Alexandra Krenn-Leeb

Volume reviewers
Prof. Dąbrowski Demski – Institute of Archaeology and Ethnology,
Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland
Prof. Jerzy Bartkowski – Institute of Sociology, Warsaw University, Warsaw, Poland
Dr. Florin Gogaltan – Institute of Archaeology and History of Art,
Romanian Academy of Sciences, Cluj-Napoca, Romania
Dr. Mikola Kryvaltsevich – Institute of History, National Academy of Sciences, Minsk, Belarus
Prof. Jerzy Libera – Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, Poland
Dr. Jaroslav Peška – Palacký University of Olomouc, Czech Republic

English proofreading
Dave Cowley

Photo on the cover
Wierzawice, site 31. A flint assemblage.
Photo by M. Połtowicz-Bobak

Cover Design
Piotr Wiśłocki (Mitel)

ISSN 2084-4409

Typesetting and Printing
Mitel

The publications was financed by the
Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego

Abstracts of articles from *Analecta Archaeologica Ressoviensia* are published
in the Central European Journal of Social Sciences and Humanities

Editor's Address
Institute of Archaeology Rzeszów University
Hoffmanowej 8 Street, 35-016 Rzeszów, Poland
e-mil: iarch@univ.rzeszow.pl
Home page: www.archeologia.rzeszow.pl

Contents / Spis treści

Articles / Artykuły

Editorial / Od Redakcji	7
Sławomir Kadrow	
Power and Authority in Prehistory and the Problem of Interdisciplinary Archaeological Studies	11
Władza i panowanie w prahistorii a zagadnienie interdyscyplinarności studiów archeologicznych	39
Beata Golińska	
The Role of Archaeological and Ethno-Historical Sources in the Study of Prehistoric Amazonia	55
Rola źródeł archeologicznych oraz etnohistorycznych w studiach nad pradziejami w Amazonii	89
Agata Nijander-Dudzińska, Dariusz Wojakowski	
Local Government – From the “Small State” to the Social Field	109
Władza lokalna – od „małego państwa” do pola społecznego	124
Jerzy Jęstal	
The Concept of Ritual in Sociology and other Social Sciences	133
Pojęcie rytuału w socjologii i innych naukach społecznych	158
Jacek Gądecki	
Walking as a Way of Experiencing Everyday Space	177
Spacer jako forma doświadczenia przestrzeni codzienności	191
Maria Godyń	
The Individual – the Space – the Memory: an Ethnological Study of Territorial Identification of the Relocated Community of Maniowy Village	201
Człowiek – przestrzeń – pamięć. Identyfikacja terytorialna przesiedlonej społeczności wsi Maniowy w perspektywie badań etnologicznych	222
Marta Połtowicz-Bobak	
Space in Archaeological Research – Methods of Reading and Interpretation. An Outline of the Issue	237
Przestrzeń w badaniach archeologicznych – metody czytania i interpretacji	260

Ewa Baniowska-Kopacz

Exchange Theory in the Light of Cooperation and Mutual Assistance	271
Teoria wymiany w kontekście współdziałania i pomocy wzajemnej	296

Sylwester Czopek

Cultural Change from the Perspective of Cultural-Historical Archaeology	317
Zmiana kulturowa z perspektywy archeologii kulturowo-historycznej	332

Jacek Górski, Przemysław Makarowicz

Environmental Determination and the Development of Trzciniec Cul- tural Circle Settlement in the Oder and Vistula River Catchments	343
Naturalne uwarunkowania rozwoju osadnictwa trzcinieckiego kręgu kulturowego w dorzeczu Odry i Wisły	355

Reviews / Recenzje

Andriy Bardetskiy

(review) E. A. Kravchenko. Kizil-kobinska kultura u Zakhidnomu Krimu. Kyiv, Luck: IA NAN Ukrainy 2011; 272 pp. 196 figures	361
(реценз.) Е. А. Кравченко. Кизил-кобинська культура у Західному Кри- му. Київ, Луцьк: ІА НАН України, 2011; 272 с., 196 рис.	367

Chronicle / Kronika

Oleksandr Diachenko, Taras Mylian

XXXVIII Report Conference „Archaeological Researches in Southeast Poland, West Ukraine and North Slovakia in 2011”, Rzeszów, 20–21 March 2012	375
Підсумкова xxxviii конференція «археологічні дослідження 2011 року в південно-східній Польщі, західній Україні та північній Словаччині», Жешів, 20–21 березня 2012 року	380

Editorial

Volume 6 of *Analecta Archaeologica Ressoviensia* arises from the interdisciplinary seminar “Space – Power – Religion” organized by the Institute of Archaeology and the Institute of Sociology, University of Rzeszów, and the Department of Sociology and Social Anthropology, University of Science and Technology in Kraków. As a collaboration of archaeologists, sociologists and ethnographers, the seminar and this publication explore the prospects for future interdisciplinary collaborations. This collection of articles represents the common ground between the disciplines represented, though terminology and approach differ between researchers.

However, the three years of discussions building up to this publication allow us to explore these texts and the links between them. All of us, regardless of which discipline we work in, are interested in what contemporary sociology calls social process. Power, space, ritual and memory are all entirely aspects of social processes. Thus, the differences in time and place where these processes take place can be regarded as secondary, although of course these factors determine methodology and the type of data we use.

This is why archaeological, sociological, historical and ethnographic research can benefit so much from interdisciplinary discussion of complementary approaches to social processes.

Sławomir Kadrow
Dariusz Wojakowski

Od Redakcji

Przedstawiony zbiór artykułów jest wynikiem współpracy archeologów, socjologów i etnografów w ramach interdyscyplinarnego seminarium „Przestrzeń – Władza – Religia”, organizowanego przez Instytut Archeologii i Instytut Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego oraz Katedrę Socjologii Ogólnej i Antropologii Społecznej Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie. Celem naszych seminaryjnych spotkań i niniejszej publikacji jest zarysowanie perspektyw przyszłej interdyscyplinarnej współpracy. Zestawienie prac w 6 tomie *Analecta Archaeologica Ressoviensia* informuje czytelnika przede wszystkim o tym, że przedstawiciele reprezentowanych w nim dyscyplin posiadają wspólne obszary zainteresowań lecz posługują się dość odmiennymi językami do opisanego tego, co jest wynikiem ich badań.

Doświadczenie trzech lat dyskusji pozwala jednak na interpretację tych tekstów i powiązań między nimi. Wszystkich nas, niezależnie od uprawianej dyscypliny interesuje to, co współczesna socjologia nazywa procesem społecznym. Władza, przestrzeń, rytuał czy pamięć, są niczym innym, niż aspektami procesów społecznych. Różnica czasu i miejsca owych procesów może być zatem uznana za drugorzędną, choć oczywiście determinuje naszą metodologię i rodzaj danych, którymi się posługujemy.

Katalog różnic sugeruje zatem, że o pracach archeologicznych i socjologicznych, jak też o historycznych i etnograficznych powinniśmy myśleć jako o komplementarnych ujęciach procesów społecznych.

Sławomir Kadrow
Dariusz Wojakowski

ARTICLES / ARTYKUŁY

Sławomir Kadrow*

Power and Authority in Prehistory and the Problem of Interdisciplinary Archaeological Studies

ABSTRACT

S. Kadrow 2011. Power and Authority in Prehistory and the Problem of Interdisciplinary Archaeological Studies. *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 6, 11–54

Author considers interdisciplinary nature of archaeological studies. The most outstanding scholars in the early stages of the development of archaeology as a scientific and academic discipline were mainly highly educated men with broad interests, combining knowledge of various sciences. For this reason they did not notice the problem of cooperation of archaeology and other disciplines. However, the progress of specialization in various disciplines during the twentieth century, has now led to a situation where the cooperation of the archaeologist with other scientific disciplines requires theoretical reflection. Archaeological studies of about power and authority, as well as social issues in prehistory, are usually based on analyses of burial rites. This is because all rituals provide a flow of meaning in culture, using in this case essential material things. Ritual is a symbolic and expressive aspect of behaviour that communicates social relations. Its role is particularly important in crisis situations as a means to cope with uncertainty. From the very beginning of the Eneolithic period in particular areas of Europe and the Near East we are able to identify material manifestations of various forms of increasing social hierarchy which were accompanied by different forms of authority and wielding of power. It seems that these processes were carried out under the umbrella of various kinds of ethos: hero (Mesopotamia), warrior-priest (Brittany), knight (west coast of the Black Sea), or warrior-herdsman (the Caucasus outskirts).

Keywords: archaeology, interdisciplinary studies, power, authority, burial rituals, Copper Age, Varna, Hamangia

Received: 16.12.2011; Revised: 28.02.2012; Accepted: 27.03.2012

1. Interdisciplinary archaeological studies

The most outstanding scholars in the early stages of the development of archaeology as a scientific and academic discipline were mainly highly educated men with broad interests, combining knowledge of various sciences.

For this reason they did not notice the problem of cooperation of archaeology and other disciplines.

Johann Winckelmann was also an art historian, classical philologist and philosopher of aesthetics, John Lubbock was an entomologist,

* Instytut Archeologii, Uniwersytet Rzeszowski, ul. Hoffmanowej 8, 35-016 Rzeszów, Poland; slawekkadrow@gmail.com

botanist, biologist and ethnographer, Jaques de Perthes a botanist and office worker, Édouard Lartet a lawyer and palaeontologist, and Gustaf Kossinna, author of the definition of an archaeological culture, an ethnologist and linguist. The interdisciplinary nature of archaeology at that time did not require special comment. However, the progress of specialization in various disciplines during the twentieth century, has now led to a situation where the cooperation of the archaeologist with other scientific disciplines requires theoretical reflection.

At present, natural scientists working on archaeological issues constitute a large group of researchers aware of archaeological objectives, contributing to the development of the discipline and addressing many measurable aspects of archaeology. Nevertheless, this cooperation of archaeologists and natural scientists is not conflict-free. Problems arise due to lack of understanding of scientific procedures by archaeologists on the one hand, and a lack of understanding of the complexity of social, economic, cultural relations by collaborators on the other hand (Marciniak, Rączkowski 2001, 5, 6). Archaeologists, who are not able to keep up to date with the progress of natural sciences often treat the results of physico-chemical analyses uncritically.

The origins of effective cooperation between archaeology and geology lie in the mid-nineteenth century, and it is due to Charles Lyell, a uniformitarian geologist, lawyer, botanist and palaeontologist that the stratigraphic method became one of the foundations of our discipline. Diffusionist ideas resulted in the first applications of mathematical methods of spatial analysis in archaeology (Marciniak, Rączkowski 2001, 6), but it was the functionalist trend that was most open to cooperation with the natural sciences. Already in the 1930s and 1940s Grahame Clark pursued a comprehensive programme of cooperation with palaeo-botanists and palaeo-zoologists amongst others during the excavations at the Mesolithic site of Star Carr (Clark 1954). The British Palaeo-economy School (e.g. Vita-Finzi, Higgs 1970) contributed to boost this cooperation.

In German and Central European archaeology a fruitful cooperation with the natural sciences was established by the anthropo-geography of Friedrich Ratzel, which was built in the late nineteenth century (Thomas 1999, 437, 438). He formulated the principle of so-called geographical determinism, according to which geographical environment determines the development of societies, the distribution of po-

pulation, the degree of civilization and so on (Geremek, Kula 2004, 8). Within the framework of anthropo-geography, the schools of *Altlandschaftsforschung* and *Steppenheidentheorie* of Otto Karl Schlüter and Robert Gradmann developed. The latter school particularly influenced archaeologists in the first half of the twentieth century (see e.g. Kruk 1973, 123, 124). Later German researchers, the followers of classical anthropo-geography, gradually defined its scope, usually departing from the hard geographical determinism of the “founding fathers” (i.e. Gradmann and Schlüter). Ernest Wahle abandoned their narrow determinism in the prehistoric settlement process, putting greater emphasis on the role of organization of prehistoric communities (Wahle, 1943). The direction formulated by Wahle and continued by the likes of Carl Schuchardt and Albert Kiekebusch marked the beginning of contemporary German settlement archaeology, whose aims and objectives, principally the harmonization of natural and cultural factors, were developed most fully by Herbert Jahnkun. His formulated program *Siedlungsarchäologie* included wide-ranging cooperation with the natural sciences (Jahnkun 1983).

In Poland, the intensification of cooperation of archaeologists and natural scientists owes a great deal to the work of Janusz Kruk (Kruk 1973; 1980; Kruk *et al.* 1996; Kruk, Przywara 1983; Miliszuaskas *et al.* 2004; 2011), which has researched the settlement, economy and environment of Neolithic communities in the Małopolska loess for over 40 years. A similar emphasis can be seen in the cooperation in the Poznań research centre (e.g. Litt *et al.* 1998; Kabaciński *et al.* 1999).

The necessity for interdisciplinary studies on the social-cultural dimension of human life has also been emphasised since the beginnings of archaeology. The most obvious dimension of this approach was to learn from the cultural anthropology. Configurations of material culture were “revived” *per analogiam* by referring to the living culture of traditional communities. During the development of evolutionary archaeology this was the main framework for interpretation (e.g. Podgorny 2000). Processual and contextual archaeology has also explored intensively and effectively the insights from contemporary human groups, living in traditional cultures within an ethno-archaeological framework in order to discover varying rules of the importance of different elements of material culture (e.g. Hodder 1982; van Reybrouck 2000).

The need for cooperation is emphasized not only by archaeologists, but is also highlighted by anthropologists. Claude Lévi-Strauss wrote, for example, that history and anthropology are not separated by object of study, nor objectives, or research methods. He believed that only the choice of complementary points of view separates them. Historians focus on the study of conscious expressions of the social-cultural life, while anthropologists study its subconscious bases (Lévi-Strauss 2000, 31, 32). This view has been developed by Stanisław Tabaczyński, arguing that archaeology and anthropology combine the perspective of those subconscious bases of socio-cultural life of human groups (Tabaczyński 2006, 17–19), and only the condition of an informant separates them: living, as in the case of anthropology and dead in the case of archaeology (Bahn 1996, 15). Ethno-archaeology, and in the context of Polish interdisciplinary studies, the theory of biocultural evolution (Piontek, 1979), teaches us to what extent the cooperation of archaeology and cultural and physical anthropology can be fruitful (Minta-Tworzowska 2006, 42–44). However, these researchers point out the difficulty in outlining effective research projects on the border between archaeology and history. In particular, history is dominated by the prospect of individuals and events, while archaeology is interested in groups of people and processes (Minta-Tworzowska 2006, 48).

The successful cases in point are the archaeological studies inspired by historical concepts of time categorization (long, medium and short term) and a hierarchy of space (the centre and peripheries) undertaken by Fernand Braudel (1992a; 1992b; 1992c; 1999; 2004a; 2004b), building on the work of Immanuel Wallerstein under the name of world system (Wallerstein 1974). Here, history meets the needs of archaeology and offers the prospect of the process and supra-individual groups. The inculcation of Braudelian concepts to archaeology has deepened understanding of economic and social processes, taking place over the long term on vast, culturally diverse areas in relation to each other (see e.g. Kristiansen 1987; Frank 1993; Sherratt 1993).

As archaeology as a scientific discipline began being taught in universities, it took the evolutionary and social point of view of anthropologist and sociologist Louis Morgan (1877) on the essence of human history. In this theory of evolution an important role was played by the mutual relations of social and technological progress, and crucially the development of family and property relations. The three stages of hu-

man development (savagery, barbarism and civilization) are based on interconnected determinants of the evolution of technology, kinship relations, property relations, organizational units, systems of power and intellectual development. Each of the three major stages of social evolution is divided into three sub-stages defined by the inventions of technology, economy and literary production. This manner of perceiving prehistoric and early historic reality, typical for evolutionary archaeology, still dominates unreflective traditional archaeology. With some neo-evolutionary modifications (Steward 1955, White 1959) this became the basis for looking at society in processual archaeology (e.g. Sahlins, Service 1960; Service 1962).

Use of Morgan's social evolutionism in the construction of historical materialism (Engels 1884) resulted in his characteristic vision of the history which helped to shape the framework of many archaeological works inspired by Marxism (e.g. Childe 1936; 1942). To some extent, it also influenced Neo-Marxism with structuralist elements (McGuire 1998, Gosden 1999, 482–485) as well as the cognitive development stage of processualism in archaeology (see Renfrew, Bahn 1991, 468–473). In Polish archaeology, as in other countries of the former *Ost-Block*, the acceptance of Marxism was usually more or less superficial (see Lech 1998, 84–97).

In discussing interdisciplinary studies by archaeologists mention must be made of the impact of Pierre Bourdieu's theory of practice (2007 [1972]) and Anthony Giddens' theory of structuration (Giddens 2003 [1984]), which emphasised the consideration of social structures and contributed to the development of the contextual archaeology of Ian Hodder (1982; 1995 [1986]) and on the subsequent of post-processual archaeology. However, direct references to the latest developments in sociology and attempts to apply them in archaeological research are still rare. In considering the few publications in which new sociological theories (in this case the theory of social becoming by Piotr Sztompka – 1991) have been effectively applied, it is necessary to mention the study of the relationship between the spatial distributions of artefacts and social organization in the Early Bronze Age of southern Scandinavia (see e.g. Johansen *et al.* 2004). We can also consider the application of the theory of communicative action by Jürgen Habermas (1999; 2002) to highlight the problems of standardization of dimensions in the production of many implements as an expression

of developing social communication and exchange in the prehistory of Central Europe (Dzbyński 2008). It would seem that the future of archaeology lies in the direct referencing of the achievements of many other disciplines, including sociology (Kadrow 2011a, 134, 135) and cooperation with its specialists.

Emerging trends in the contemporary humanities and social sciences, such as “the return to things”, which are present both in archaeology (Domańska 2006; 2008; Domańska, Olsen 2008; Kowalewski, Piasek 2008; Urbańczyk 2006) and sociology (e.g. Abriszewski 2008; Krajewski 2008; Sierocki 2008; Schmidt, Skowrońska 2008), amongst other disciplines (e.g. Toporov 2003; Zeidler-Janiszewska 2006; Barański 2007), favour taking up interdisciplinary studies. Similarly, the integrating significance may have postcolonial theory functioning in many areas of science (see Said 1991; 2009; Gandhi 2008).

According to anthropologist Janusz Barański, material culture is permanently sentenced to interdisciplinarity (Barański 2007, 28). Dispensing with things, and building research on convictions, values, beliefs, customs can lead to wrong conclusions, as has sometimes happened in anthropological studies (Barański 2007, 28). Awareness of the dangers of ignoring material things has started to spread among contemporary sociologists (e.g. Dant 1999, 12).

The success of any interdisciplinary study is dependent on overcoming the narrow objectives and methods of different disciplines and realizing the fields of possible cooperation, designing an appropriate research project and ensuring that one science is not subordinated by another. The most important condition is the use of one theory and one method of inference by all the participants of common research project, forming the basis of methodologically valid interpretation. Of course, in projects addressing the problems of prehistory, their themes and objectives should be determined by archaeologists (Minta-Tworzowska 2006, 49–51). When involving other disciplines, archaeologists should take care to be clear about their own theoretical foundations and rules of inference in order to apply the rigours of science (see e.g. Marciniak 2006; Johnson 2010, 2–11).

2. Power and authority

Considering archaeological studies, it is necessary to mention Habermas's thesis on the role of authority systems in the reproduction of relations in tribal, chiefdom, and early state societies (Habermas 1983, 492; see also Barker 2005, 10; Kadrow 2008, 197). In the simplest societies, this role is played by kinship (Godelier 1997, 260–264). Only in western capitalism it is possible to identify the base with economic structure, contrary to the classical Marxists who believed that this relationship has been crucial in the entire human history (Legowicz 1976, 496, 497). In another theoretical perspective, represented by Michel Foucault, power is present at all levels of social organization and is the causative factor of all social relations and identities. Therefore, it has a generative character (Barker 2005, 20–22).

These two examples, drawn from different methodological traditions, indicate the importance of power and authority for understanding society, particularly in traditional cultures. For this area, the most effective concepts in archaeological studies are those of Max Weber, for whom power is the chance to execute the will, under certain social relations, and authority is the ability to enforce obedience (subordination) of certain people to a specific purpose (Weber 2002, 39, 40). Authority requires a person (or persons) effectively to command others, but does not require the operation of a staff, or the structures of power (Weber 2002, 158–161; see also Kadrow 2008, 193).

Equally helpful are Weber's "ideal types" of legitimate authority: (a) rational, based on the belief in the legality of the established orders, (b) traditional, with the belief in the sanctity of the existing "eternal" traditions, and (c) charismatic, based on entrusting a person recognized as a saint, a hero or a role model (Weber 2002, 158–161). The concepts of power, authority and ideal types defined by Max Weber are increasingly used in contemporary archaeology (see e.g. Bernbeck, Müller 1996; Kadrow 2008; Rossignol, Wehner 2010, 24–31).

Weber's certainty about the origin of authority, coming from family domination structures, for which the model is the Roman *patria potestas* (unlimited power of the father of the family at home, with *potestas* (power over children), *manus* (power over his wife) and *dominium* (power over objects); see Lachowska 2002, XXVI–XXX) and the presence of a basic family (as a necessary form of social life) since the

beginning of *Homo sapiens* (Habermas 1983, 481–484), suggests that power and authority are as old as humanity itself (Kadrow 2008, 196).

In archaeological studies of authority and power, it should be noted that the concept of prestige also plays an important role, expressed in the form of “prestigious objects / items” (i.e. precious, exotic or rare things). Another manifestation of prestige is tangible signs of rites and rituals in archaeological contexts (Kadrow 2008, 194, 195). Prestige can be identified in most forms of authority. It is especially characteristic for the different varieties of traditional authority, which enhances the social position of the people who hold power or aspire to it. To a much lesser extent, this claim can relate to charismatic domination (Bernbeck, Müller 1996, 2–5, fig. 1).

Prestige, as well as power and authority, is not characteristic of a person or object, behaviour or situation, but the relation between a person who consciously attributed prestige to someone or something, and a bestowed person also consciously accepting the prestige (Weber 2002, 20–22; Bernbeck, Müller 1996, 2–5; Sztompka 2003, 334). Thus, any form of prestige manifestation can not be abstracted from specific, historically defined archaeological contexts and assumed forms of power and authority (Kadrow 2008, 195).

3. Power and authority in light of studies on the Early Eneolithic burial rites

Archaeological studies of about power and authority, as well as social issues in prehistory, are usually based on analyses of burial rites (e.g. Biehl, Marciniak 2000; Chapman *et al.* 2006; Kadrow in 2006, 138 etc.). This is because all rituals (including burial rites) provide a flow of meaning in culture, using in this case essential material things (Barański 2007, 112; Althoff 2011, 11). This is very important because archaeology, as we all know, is focused on exploring all material traces of human activity in the past, mainly things (artefacts).

A rite is associated mainly with conventionalized religious and social cultural practices (Barański 2007, 113; Kaczmarek 2006, 122–126; Rappaport 2007, 52). According to Robert Wuthnow, it is a symbolic and expressive aspect of behaviour that communicates social relations, often with either a formal or otherwise dramatized structure. Its role is particularly important in crisis situations as a means to cope with

uncertainty (Turner 2004, 589; Althoff 2011, 23). Ritual is particularly important in preliterate cultures (Assmann 2008, 34), where it was a subject of historical changes and constituted the evidence. Moreover, changes in ritual indicated very clearly a significant change in power (Althoff 2011, 183, 184). Among the important features of any rite is that it was encoded by the people who were not its performers as well as it is performative (Rappaport 2007, 62–87).

These characteristics of ritual, drawn from recent studies of different scientific disciplines (cultural anthropology, history, psychology, religious studies, sociology), indicate how much cognitive potential there is in the analysis of the particular context of power, and more. On the other hand, these features of ritual, highlight once again the need to carry out research from many perspectives, and in an interdisciplinary way.

The success of studies of power and authority based on burial rites is clearly dependent on the theoretical perspective adopted, especially on the accepted view of culture.

The normative approach to archaeological culture, created by Gustaf Kossinna (1911) and Gordon Childe (1929), the founding fathers of culture-historical archaeology, is based on two assumptions. Firstly, artefacts are an expression of cultural norms and, secondly, these sets of norms define precisely what culture is. In this way, traditional archaeologists understand equally archaeological culture and culture in general (Johnson 2010, 17, 18). Archaeological cultures are identified in this perspective as real historical entities, whose appearance, development and disappearance followed one after another according to the rules and mechanisms of history. Power and authority were considered in the same manner.

A good example of applying the rules of culture-historical archaeology, enriched with processual elements, is the concept of Jan Lichardus *Die Kupferzeit als historische Epoche* (Lichardus 1991a; see Kadrow 2010, 71–74; 2011b, 265–269) used in the study of apparently internally diverse societies with developed power structures in the 5th millennium BC on the west coast of the Black Sea. At the central part of the cemetery at Varna he distinguished five groups (A–E) of burials, which differed according to the wealth of grave goods, the body placement, its preparation and the quality of the grave. According to Lichardus, they belonged to the same time horizon, and their inter-

nal differentiation did not depend on the gender of people buried in them. Moreover, there were indications that the burials belonged to different religions. He interpreted the presence of various graves as an expression of hierarchical social system. The importance of individuals was reflected in form of ritual diversity, the size and depth of burial pits, the distribution of burials and their contents, especially those furnished with precious metals, symbols of power and status, and in the quality of their production (Lichardus 1991b, 184).

In his analysis, Lichardus presented a view of passive, local Balkan Old Neolithic patterns with dominant elements of the already Eneolithic culture of stock breeders from the North Pontic steppe areas. Accepting the notion of a complex, internally diverse Varna culture population (after e.g. Renfrew 1978; Ivanov 1988) and following the theory of Marija Gimbutas proposing the overwhelming influence of steppe cultures on all relevant events and developments in the European prehistory (e.g. Gimbutas 1982; see sharp criticism of this statement in Häusler 1996), he stated that the development of internally highly differentiated social structures, such as at Varna, could only appear as a result of the arrival of a higher social layer of stock breeders from the Black Sea steppes and its imposition on the local agricultural and egalitarian society (Lichardus 1991a). He wrote: “Only by relationship with nomadized groups of the population from northern Pontus can one explain crucial structural transformations within the Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI cultural complex” (Lichardus 1989, 21).

Such theses (e.g. Lichardus 1991a), which assume that the emergence of hierarchical society in the Early Copper Age was only possible as a result of invasions of steppe communities (meaning: the Indo-European), are refuted by an instructive example of the internal sources and mechanisms that contributed to the formation of advanced socio-cultural units such as the Castelic culture in the mid-5th millennium BC on the south-western coast of Brittany (Klassen *et al.* 2011). Differentiated social structure (Kienlin 2008, 505–508, fig. 2) comparable with the Varna culture, emerged within the Mesolithic population, which extensively exploited the Atlantic coast (e.g. Dupont, Marchand 2008), without any involvement of steppe migrants. Monumental burial barrows, the great number of megaliths, the thousands of Ligurian jadeite axes have encouraged some researchers to compare the Breton

community of the mid-5th millennium BC to the Polynesian kingdom ruled by the priests (see Klassen *et al.* 2011, 15, 16).

Another weakness of Lichardus model results from its dependence of the historical records from the Migration Period (see Kossack 1974; Werner 1956). Jan Assmann's (2008) study of cultural memory shows that many of the events recorded after at least 100 years had passed, should be seen from the perspective of "the second degree history" (also see Zalewska 2011). In such cases, it is necessary to leave the interpretation of records in terms of positivist 'factography', that is an event history. These types of records work in the "social framework of memory", and at the time of their construction they were usually subject of manipulation for political and ideological reasons (Saryusz-Wolska 2009, 20–23).

For instance, the records of the birth of political and legal communities of Czechs, Krakovians and Kiev Polans came into being at the time when these communities were already firmly established. They were specific modifications of dynastic traditions, which described how the ancestors of the ruling dynasty gained the power. They were the product of a wider concept describing the processes of state birth and the views of the time when the historical record was created (Banaszkiewicz 2002, 7–19). Consequently, the records are conventionalized, in which the historical uniqueness of the described events clashed with the views, disseminated in particular cultural contexts, on the nature of socio-political reality (e.g. Żmudzki 2009, 11–23).

An excellent example of the dominance of ideology and the need to legitimise a higher social and cultural position over the references to true history is the idea of Sarmatian origins of the Polish nobility (e.g. Pollack 2006). The use of Old Polish records containing the Sarmatian myth in this way is similar to some modern scientific research, which seeks to explain fundamental moments of European prehistory by means of invasions of steppe people, including the Indo-European myth (among many others: Gimbutas 1982; Lichardus 1991a, Anthony 2007, etc.).

An archaeological tool, which used to make the migration theories probable, is (according to Lichardus) the reconstruction of historical processes taking place over a relatively short time. Instead of long, slowly growing processes over centuries and generations, such as the internal differentiation of the Hamangia and Varna cultures

communities over 700–800 years (e.g. Todorova 2003; Boyadziev 2008; Higham *et al.* 2008), he introduces relatively suddenly occurring events, of which the only, or the best, explanation was migration, especially from the North Pontic steppes (Lichardus 1991a; see also Lichardus, Vladár 1996; Bátorá 2006). Lichardus also uses neoevolutionary and functionalistic views of a social group as a stable system (Turowski 1999, 53, 54), which changes only under the influence of external factors (here the migration). This is in contrast to the dominant idea of contemporary sociology which sees the community as a dynamic, historically developed phenomenon, mainly undergoing internally driven changes (see e.g. Giddens 2003, 331–406; Sztompka 2007, 67–77).

A different palaeo-sociological interpretation has been recently presented by a group of British and Bulgarian researchers on the basis of analysis of the Varna cemetery (Chapman *et al.* 2006). A series of 17 new ¹⁴C dates obtained from human bones allowed the researchers to date the cemetery to the period 4600–4400 BC (Chapman *et al.* 2006, 166; see also Higham *et al.* 2008). Applying Bayesian statistical analysis of 14 selected radiocarbon dates, assuming a shorter duration of the cemetery, allowed the scholars to further narrow down the chronology to such a short period (4550–4450 BC; see Chapman *et al.* 2006, 166–170) that it may provoke the discussion.

The cemetery extends across 75 acres in which 294 graves were discovered. The graves contained thousands of artefacts, including numerous gold items with a total weight of over 6 kg. In addition, there were 160 copper artefacts, more than 230 flint implements, 90 items of stone, more than 650 ceramic artefacts, 12 000 *Dentalium* shells and more than 1,100 ornaments made of *Spondylus* shell (Chapman *et al.* 2006, 159, 160).

Chapman and his collaborators, using the criterion of content wealth, divided all the graves into three groups: “lavish”, “rich” and “poor”. The lavish graves contained numerous sets of gold and copper implements. The rich graves included poorer equipment, in numbers: from a few to a hundred different types of objects, and the poor graves did not have any inventory or were furnished with only single items. The lavish graves were associated with outstanding individuals of inter-regional importance (i.e. “great man” type), the rich graves with patrons, and the poor ones with clients.

All members were to function in hierarchical societies whose main axis of differentiation were the patrons who controlled production, acquisition and circulation of objects necessary for the celebration of rites of passage (birth, first haircut, marriage, death), and the clients who were in some form of dependence on the first ones to receive these objects. Some of the patrons attained such great importance that they were able to enjoy a supra-regional prestige. Their burials were discovered only in Varna.

This means that, among other cemeteries of the Varna culture (e.g. Durankulak, Devnja, Goljamo Delchevo, Vinitsa), only the one at Varna played a supra-regional role (Chapman *et al.* 2006, 176–178). Patrons, but above all “great men”, controlled an exchange network of prestige objects within large areas of the eastern Balkans. These include, for example, gold punched ornaments whose style suggests north-western Bulgarian origin, marble figurines associated with central Bulgaria, marble vessels from Greece, and many objects made of copper extracted in eastern Serbia (Chapman *et al.* 2006, 177). Other researchers have also pointed out the relationship of figurines in the shape of a violin (*en violon*) with an extensive area of the Eastern Mediterranean (Voinea 2008, 76–78).

The cemetery at Varna was probably used from the beginning by several groups of people inhabiting different regions of the western Black Sea coast and an adjacent interior area. Dead “great men” were buried in the richest graves (lavishly furnished) only in the older period of the cemetery, that is, during the formation of social relations in this area. After socio-political stabilization there was no further need for intensification of ritual and material legitimisation of already established power structures (Chapman *et al.* 2006, 171–176). Since there were only 10–15 of the richest graves, it must be assumed that supra-regional power (controlling the exchange of prestige objects) was in the hands of a few individuals (5–7) during any one generation. Therefore, it could not be related to only one person, as is implicit in previous conceptions of early state (e.g., Ivanova 1975; Todorova 1976) or chiefdom (Renfrew 1978; Ivanov 2000) types of organization at Varna and its surroundings in the mid-fifth millennium BC.

Moreover, the concept of English and Bulgarian researches, presented above (Chapman *et al.* 2006) also emphasizes the importance of “horizontal”, egalitarian heterarchical structures (age, sex groups,

secret associations, etc.), whereby a large number of different types of occupations (miner, metallurgist, flint knapper, stone worker, pottery worker, shell collector, ploughman, stock breeder, etc.) constituted complex relationships accompanying their social roles/statuses. The structure of elements of the material culture at Varna, clearly noticeable in archaeological material, is, according to these researchers, the product of social practice by community members seeking to resolve the tension between active tendencies of progressive horizontal differentiation and necessary integration tendencies in the form of hierarchical structures (Chapman *et al.* 2006, 161). This concept is in agreement with modern trends in sociology, with an emphasis on continuous, dynamic processes of organization and disorganization (structuration) taking place in social practice (Giddens 2004, 686–688; see also Bourdieu 2007, 192–214 ; Sztompka 2007, 24–27), but not stable units of social organization presented in classical and systemic sociology, as proposed by Lichardus.

Another concept of the formation of power relations in the Early Eneolithic communities of the western Black Sea coast is focused on exploration of gender-differentiated burial rites (Kadrow 2010; 2011b; 2011c), a phenomenon observed there as the earliest in human history. This is inspired by the indications of inter-contextual archaeology, which tries to identify various social and cultural institutions and their ideological dimension in archaeological sources. It postulates a move away from tracing and considering random similarities of material culture artefacts, and rather advocates a focus on studying the transmission and transformation of structured sources of various social institutions in time and space (Kristiansen, Larsson 2005, 4–31).

With regard to the subject under discussion, it is essential to understand the beginnings of this period as the development of a new ethos, and to seek its ideological and institutional bases (Kadrow 2011b, 296; 2011c, 112). In considering the moral and aesthetic aspects of culture, the evaluative elements are treated together as ‘ethos’, while the cognitive, existential aspects are called a ‘worldview’. The term ethos is justifiable because it is introduced as a presentation of a way of life implied by the true reality, which describes the worldview. Presenting this significant relationship between the values revealed by a certain community and a general order of existence in which it operates, is an essential element of all religions. Significance and meanings can

be kept only by means of symbols that are present in the drama of the ritual (e.g. funeral) and appear in myths (Geertz 2005, 15–152).

A striking feature of the funeral rites in the sequence of the Hamangia-Varna cultures is consistent obedience to the rules of gender differentiations in burial rituals (Kadrow 2010). Therefore, the starting point in the process of identifying the ethos characteristic of the Early Eneolithic period on the west coast of the Black Sea in the first half of the 5th millennium BC is to find in the historical records the oldest signs of a decisive determination (also in the field of material culture) of differences in the status of women and men.

The earliest example of this type, presented by various sources (including historical, archaeological and literary), came from a Mycenaean community (e.g. Hammond 1977, 66–108; Hauser 1974, 45–55; Dickinson 1994; Lord 2010, 379–400). The ideology and social institutions the Mycenaean society have been described as having a heroic ethos (e.g. Hauser 1974, 45–55), for which the archetype of the hero and wanderer was crucial (Kristiansen, Larsson 2005, 60, 61). It also emphasizes the palatial (courtly) nature of this culture (e.g., Hauser 1974, 46–49; Dickinson 1994, 153–168). These features of Mycenaean culture and characteristic of the heroic ethos is confirmed also in Hittite records (Latacz 2003, 332–342). Maria Ossowska clearly defined the ethos of the Mycenaean culture as the knightly ethos (Ossowska 2000, 22–47). Despite the controversies it evokes (see that narrower understandings of this concept are usually limited to the Middle Ages, e.g. Huizinga 1974; Piwowarczyk 1998 etc.), Ossowska's concept is increasingly accepted in the humanities (see e.g. King 2010; Matwiejczyk 2010; Ryłko -Kurpiewska, Sacha 2010) and appears to be particularly effective as a tool for further analysis.

With its use it is possible to exclude historical situations in which the heroic ethos was manifested (e.g. fourth and third thousand BC in the Middle East; see Kristiansen, Larsson 2005, 62–65) or a warrior (the end of the Eneolithic Period and the beginning of Bronze Age in Europe, see Vandkilde 2006a; 2006b), but without so characteristic relations between a man and a woman with regard to the knightly ethos.

This ethos appears in different times and places (Ossowska 2000). A number of common features specify all kinds of knightly ethos; others are only the spatial-temporal variations. A male pretending to be a knight (warrior) had to demonstrate a number of characteristics

including a good background, good appearance, powerful posture and physical strength, beautiful speech and sociable manners, courage, and desire for fame as well as hospitality (Ossowska 2000, 22–27). Other dignified activities of a man include governance, celebration of religious ceremonies, warfare, hunting and sports. The most important part of a man-warrior life was fighting and a war, which was also understood as a form of competition. Long distance journeys and the experience gained in foreign countries were desired. Women dedicated themselves to harmonious family life (Ossowska 2000, 28–35).

The Mycenaean culture was an advanced manifestation of knightly ethos. From the perspective of the evolution of social institutions, it had to hold its earlier, less sophisticated and structurally simpler predecessors. We must search for its chronological and structural predecessors within the periods that did not leave written sources, but which, on the other hand, provide us with some material culture that indicate the powerful opposition of the world of women and men, and the conditions of strong competition amongst males. Earlier archaeological research (see Kadrow 2009) tends to indicate the Hamangia and Varna cultures, and the cultures of Polgár circle, as the oldest manifestations of the knightly ethos (see Kadrow 2011b, 296–302; 2011c, 113–115).

Identification of earlier and less advanced forms of the knightly ethos requires reference to the relevant theory of social and cultural evolution. Habermas offers such theory, using somewhat a misleading name (as directly referring to Marxism) of “reconstructed historical materialism” (Habermas 1983). In evolution, which is a structure-formative process, we should separate developmental logic (i.e. a rational model of hierarchy of increasingly comprehensive structures) from developmental dynamics (i.e. processes during which empirical substrates evolve). This approach allows us to abandon the classical evolutionists’ position as far as unilinearity, necessity, continuity and irreversibility of history are concerned (Habermas 1983, 487).

With respect to the discussion here, it is important to note that reconstructing the evolution of the manifestations of knightly ethos does not need to refer to its developmental dynamics. It is more important, however, to refer to developmental logic, which is a rational model of hierarchy of increasingly comprehensive structures and rules of structural explanation. Therefore, there is no need to look for staging posts between the beginning of the Eneolithic period on the western coast

of the Black Sea and the Mycenaean culture in terms of strict chronological order. The history of manifestation of the knightly ethos in the period of well illustrated written sources teaches us that there are gaps in the sequence of its successive historical forms, which do not result from incomplete sources, but are structural in their nature (e.g. between the ethos of “proud men” in classical Greece and the medieval chivalric ethos, see Kadrow 2001b, 299).

Referring to the theory of the “great endogamous development leaps” (Habermas 1983, 494–495), we can abandon the Lichardus (1991a) concept of “the Copper Age as a historical period” with its ubiquitous migrationism and turn to the idea of locally conditioned changes of Mesolithic cultural environment (Lichter 2001; Todorova 2003).

The communities of the Hamangia and Varna cultures made an effort to expose the socio-cultural differences between the sexes. A great cultural change, which involved the melting of two very different cultural traditions, i.e. the Neolithic and Mesolithic (Todorova 2003), launched a sequence of unintended social and economic processes that required a symbolic interpretation and ideological legitimisation. This change occurred over a long time period (about 700 years, see Bojadžiev 2002; Higham *et al.* 2008), visible in many changes in burial rites (Bojadžiev 2008), which were an excellent illustration of the dynamic theory mechanisms of “becoming a society” (Sztompka 2007, 202–219) or “constitution of society” (Giddens 2003, 331–406).

The contact of the Neolithic and Mesolithic communities in the late 6th millennium BC on the west coast of the Black Sea took place at a time when a group of gatherers and hunters, inhabiting resource-rich environments beside the great rivers (e.g. Iron Gates of the Danube), or on the sea coasts (e.g. Dobrogea), had already undergone significant socio-cultural transformations under the influence of the Early and Middle Neolithic societies developing in the Balkans over a long time (Whittle 1996, 24–36). Separation of burial places (cemeteries) from places of residence (settlements) and different rules for placing male and female dead were occasionally noticeable earlier (see Kadrow 2010). A wide spread of ornaments made of *Spondylus* shell in the 6th millennium BC (Müller *et al.* 1996) confirms the significant opening of the local Neolithic communities to interactions and mutual contacts.

These were the main elements constituting some necessary, but not sufficient, conditions for the rise of new, more comprehensive so-

cial structures (in this case structures with a knightly ethos). An additional element, determining to some extent the direction of further change was that the assimilation of Mesolithic and Neolithic communities took place in Dobrogea, a semi-arid area where there was a better chance to continue typically Mesolithic activities (i.e., wild ass hunting and seafood gathering). Digging stick agriculture did not have much chance to develop here (Todorova 2002, 356, 357).

The key factor which triggered other changes, however, was the need to interpret symbolically a new, privileged position of men (Mesolithic hunters) in the context of the Neolithic culture where a more important role had been played by women. An important moment of these endogamous transformations was indicated by special valorisation of Mesolithic values where Mesolithic burial rites were consistently assigned to men. For female burials the Neolithic traditions were continued. These practices were demonstrated archaeologically as a custom of furnishing male graves with increasingly prestigious items, made mostly of metal. With time, an exclusive association of men with weapons developed. By contrast, metal ornaments were found more and more often in female graves (Boyadziev 2008). The need to indicate symbolically the new role of men and their ideological legitimisation was the driving force in rapid metallurgical development and economic changes involving more and more domains, the character of which is best described by the concept of the “secondary products revolution” (Sherratt 1983). The fullest expression of this process and its short-term stabilization were reached by the processes of social hierarchy during the development of the Varna culture (Chapman et al., 2006).

Thus, a creative synthesis of the experience of local Mesolithic and Neolithic communities led to the emergence of gender differentiated burial rites and then a sharp demand for prestigious items (gold, copper, stone, shell, etc.), through which men could legitimise their privileged social position. These changes probably found religious and worldview justification for the earliest manifestations of the knightly ethos emerging unintentionally (Kadrow 2011b, 300).

4. Summary

From the very beginning of the Eneolithic period during the 5th and 4th millennium BC in particular areas of Europe and the Near East

(Mesopotamia, the western coast of the Black Sea, Brittany, northern outskirts of the Caucasus, Jutland and the Danish islands), we are able to identify material manifestations of various forms of increasing social hierarchy which were accompanied by different forms of authority and wielding of power. It seems that these processes were carried out under the umbrella of various kinds of ethos: hero (Mesopotamia), warrior-priest (Brittany), knight (west coast of the Black Sea), or warrior-herdsman (the Caucasus outskirts).

Knightly ethos rooted in a community did not determine a specific form of authority and power wielding. An example of three different cases, where the development of the earliest forms of hierarchical society took place in the 5th and 4th millennia BC in Europe (Hamangia-Varna, Castellic and Maykop), indicates that this ethos was not a necessary basis for their functioning. Conversely, it seems that in the earliest period it manifested functionally only in the sequence of south-eastern and central European cultures: Hamangia-Varna-Tiszapolgár-Bodrogresztúr-Lublin-Volhynia culture. With regard to the Castellic culture in south-west Brittany of the mid-5th millennium BC, its manifestation perhaps referred to the chief (king) power in a Polynesian type of political organization, ruled by king-priests (see Klassen *et al.* 2011, 15, 16), known for example from Hawaii in the eighteenth and nineteenth centuries (e.g. Sahlins 2007, 27–84). Taking somewhat later communities of the Maykop culture, the processes of internal increasing hierarchy were being developed as a result of transmission of socio-organizational ideas and technological innovations from the Near East, mainly from Mesopotamia (see e.g. Hansen 2011, 174–178; Burmeister 2011, 223, 224). The beginning of this culture is dated only to the second quarter of the 4th millennium BC (e.g. Rassamakin 2004, 163–165, 183–185, fig. 122, 125), when it occupied the northern outskirts of the Caucasus. The Maykop culture is known for its richly furnished graves under large barrows, within numerous formally and stylistically diverse objects made of copper, which are described as prestigious.

In contrast to Mesopotamia, where at the beginning of the 4th millennium BC, or earlier, the idea of royal power was developed and stabilized within stable territorial states (Campbell 2004, 72–74), the foundations of which came from developed urbanization processes (Childe 1950; Smith 2009, 15–17), a form of power in the Maykop cul-

ture which probably did not go beyond the power of strong men who were heads of competing pastoral families. Alternatively, the presence of large, monumental barrows, found in the village Urvan' suggests the beginnings of supra-familial structures (see Hansen 2011, fig. 20).

From the examples discussed above, the necessity to undertake interdisciplinary studies of domination and power seems to be undoubted.

References

- Abriszewski K. 2008. Rzeczy w kontekście Teorii Aktora-Sieci. In J. Kowalewski, W. Piasek and M. Śliwa (eds.), *Rzeczy i ludzie. Humanistyka wobec materialności*. Olsztyn, 103–129.
- Althoff G. 2011. *Potęga rytuału. Symbolika władzy w średniowieczu*. Warszawa.
- Anthony D. W. 2007. *The Horse, the Wheel and Language. How Bronze-Age Riders from the European Steppes Shaped the Modern World*. Oxford.
- Assmann J. 2008. *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*. Warszawa.
- Bahn P. 1996. *Archaeology: A Very Short Introduction*. Oxford.
- Banaszkiewicz J. 2002. *Polskie dzieje bajeczne Mistrza Wincentego Kadłubka* (= Monografie FNP. Seria Humanistyczna). Wrocław.
- Barański J. 2007. *Świat rzeczy. Zarys antropologiczny*. Kraków.
- Barker C. 2005. *Studia kulturowe. Teoria i praktyka*. Kraków.
- Bátora 2006. *Štúdie ku komunikácii medzi Strednou a Východnou Európou v dobe bronzovej*. Bratislava.
- Bernbeck R. and Müller J. 1996. Prestige und Prestigegüter aus kulturanthropologischer und archäologischer Sicht, In J. Müller and R. Bernbeck (eds.), *Prestige-Prestigegüter- Sozialstrukturen. Beispiele aus dem europäischen und vorde-rasiatischen Neolithikum* (= Archäologische Berichte 6). Bonn, 1–27.
- Biehl P. F., Marciniak A. 2000. The Construction of Hierarchy: Rethinking the Copper Age in Southeastern Europe. In M. W. Diehl (red.), *Hierarchies in Action: Cui Bono?* (= Center for Archaeological Investigations, Occasional Papers 27). Southern Illinois University, 181–209.
- Bojadziev J. 2002. Die absolute Chronologie der neo- und äneolithischen Gräberfelder von Durankulak. In H. Todorova (ed.), *Durankulak, Band 2. Die prähistorischen Gräberfelder von Durankulak*. Sofia, 67–69.
- Bourdieu P. 1972. *Esquisse d'une théorie de la pratique. Précédé de Trois études d'ethnologie kabyle*. Genève.
- Bourdieu P. 2007. *Szkic teorii praktyki, poprzedzony trzema studiami na temat etnologii Kabylów*. Kęty.
- Bojadziev Y. 2008. Changes of the Burial Rites within the Transition from Hamangia to Varna Culture. In V. Slavchev (ed.), *Studia in Memoriam Ivani Ivanov. The Varna Eneolithic Necropolis and Problems of Prehistory in Southeast Europe* (= Acta Musei Varnaensis 6). Varna, 85–94.

- Braudel F. 1992a. *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII wiek. Struktury codzienności. Tom 1. Możliwe i niemożliwe*. Warszawa.
- Braudel F. 1992b. *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII wiek. Struktury codzienności. Tom 2. Gry wymiany*. Warszawa.
- Braudel F. 1992c. *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII wiek. Struktury codzienności. Tom 3. Czas świata*. Warszawa.
- Braudel F. 1999. *Historia i trwanie*. Warszawa.
- Braudel F. 2004a. *Morze Śródziemne i świat śródziemnomorski w epoce Filipa II. Tom 1*. Warszawa.
- Braudel F. 2004b. *Morze Śródziemne i świat śródziemnomorski w epoce Filipa II. Tom 2*. Warszawa.
- Burmeister S. 2011. Innovationswege – Wege der Kommunikation. Erkenntnisprobleme AM Beispiel des Wagens im 4. Jt. V. Cr. In S. Hansen and J. Müller (eds.), *Sozialarchäologische Perspektiven: Gesellschaftlicher Wandel 5000–1500 v.Chr. zwischen Atlantik und Kaukasus. Internationale Tagung 15.–18. Oktober 2007 Kiel* (= *Archäologie in Eurasien* 24). Mainz, 211–240.
- Campbell J. 2004. *Mityczny obraz*. Warszawa.
- Chapman J., Higham T., Slavchev V., Gaydarska B. and Honch N. 2006. The Social Context of the Emergence, Development and Abandonment of the Varna Cemetery, Bulgaria. *European Journal of Archaeology* 9 (2–3), 159–183.
- Childe V. G. 1929. *The Danube in Prehistory*. Oxford.
- Childe V. G. 1936. *Man Makes Himself*. London.
- Childe V. G. 1942. *What Happened in History?* Harmondsworth–New York.
- Childe V. G. 1950. The Urban Revolution. *Town Planning Review* 21, 3–17.
- Clarke G. D. J. 1954. *Excavations at Star Carr: an early Mesolithic site at Seamer near Scarborough, Yorkshire*. Cambridge.
- Dant T. 1999. *Material Culture in the Social World. Values, Activities, Lifestyles*. Buckingham.
- Dickinson O. 1994. *The Aegean Bronze Age*. Cambridge.
- Domańska E. 2006. The return to things. *Archaeologia Polona* 44, 171–185.
- Domańska E. 2008. Problem rzeczy we współczesnej archeologii. In J. Kowalewski, W. Piasek and M. Śliwa (eds.), *Rzeczy i ludzie. Humanistyka wobec materialności*. Olsztyn, 27–60.
- Domańska E. and Olsen B. 2008. Wszyscy jesteśmy konstruktywistami (Odpowiedź na artykuł Jacka Kowalewskiego i Wojciecha Piaska: Uwagi na marginesie projektu „zwrotu ku rzeczom” w historiografii i archeologii). In J. Kowalewski, W. Piasek and M. Śliwa (eds.), *Rzeczy i ludzie. Humanistyka wobec materialności*. Olsztyn, 83–100.
- Dupont C., Marchand G. 2008. Costal exploitation in the Mesolithic of western France: la Pointe Saint-Gildas (Préfaïlles). *Environmental Archaeology* 13, 143–152.
- Dzbyński A. *Rytuał i porozumienie. Racjonalne podstawy komunikacji i wymiany w pradziejach Europy Środkowej* (= *Collectio Archaeologica Ressoviensis* 8). Rzeszów.
- Engels F. 1884. *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*. Im Anschluss an Lewis H. Morgan's Forschungen. Zürich. www.mlwerke.de/me/me21/me21_025.htm

- Frank A. G. 1993. Bronze Age World System Cycles. *Current Anthropology* 34, 383–429.
- Gandhi L. *Teoria postkolonialna*. Poznań.
- Geertz C. 2005. *Interpretacja kultur. Wybrane eseje*. Kraków.
- Geremek B., Kula W. 2004. Fernand Braudel i „Morze Śródziemne”. In F. Braudel, *Morze Śródziemne i świat śródziemnomorski w epoce Filipa II*. Tom 1. Warszawa, 6–13.
- Giddens A. 1984. *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Oxford.
- Giddens A. 2003. *Stanowienie społeczeństwa. Zarys teorii strukturacji*. Poznań.
- Giddens A. 2004. *Socjologia*. Warszawa.
- Gimbutas M. 1982. *The Goddesses and Gods of Old Europe, 6500–3500 B.C.: Myths and Cult Images*. London.
- Godelier M. 1997. Dziedzictwo Lévi-Straussa i Marksa. Rozważania nad strukturalistycznymi i marksowskimi narzędziami analizy logiki społecznej. In L. Nowak and P. Przybysz (eds.), *Marksizm, liberalizm, próby wyjścia* (= *Poznańskie Studia z Filozofii Humanistyki* 4(17)). Poznań, 255–293.
- Gosden C. 1999. The organization of society. In G. Barker (red.), *Companion Encyclopedia of Archaeology*. London–New York, 470–504.
- Habermas J. 1983. Próba rekonstrukcji materializmu historycznego. In J. Habermas, *Teoria i praktyka*. Warszawa, 475–532.
- Habermas J. 1999. *Teoria działania komunikacyjnego 1. Racjonalność działania a racjonalność społeczna*. Warszawa.
- Habermas J. 2002. *Teoria działania komunikacyjnego 2. Przyczynek do krytyki rozumu funkcjonalnego*. Warszawa.
- Hansen S. 2011. Technische und soziale Innovationen in der zweiten Hälfte des 4. Jahrtausends v. Chr. In S. Hansen and J. Müller (eds.), *Sozialarchäologische Perspektiven: Gesellschaftlicher Wandel 5000–1500 v. Chr. zwischen Atlantik und Kaukasus. Internationale Tagung 15.–18. Oktober 2007 Kiel* (= *Archäologie in Eurasien* 24). Mainz, 153–191.
- Hammond N. G. L. 1977. *Dzieje Grecji*. Warszawa.
- Hauser A. 1974. *Spółeczna historia sztuki i literatury*. Warszawa.
- Häusler A. 1996. Invasionen aus der nordpontischen Steppen nach Mitteleuropa im Neolithikum und der Bronzezeit. Realität oder Phantasieprodukt? *Archäologische Informationen* 19, 75–88.
- Higham T., Chapman J., Slavchev V., Gaydarska B., Honch N., Yordanov Y. and Dimitrova B. 2008. New AMS Radiocarbon Dates for the Varna Eneolithic Cemetery, Bulgarian Black Sea Coast. In V. Slavchev (ed.), *Studia in Memoriam Ivani Ivanov. The Varna Eneolithic Necropolis and Problems of Prehistory in Southeast Europe* (= *Acta Musei Varnaensis* 6). Varna, 95–114.
- Hodder I. R. 1982. *Symbols in Action: Ethnoarchaeological Studies of Material Culture*. Cambridge.
- Hodder I. R. 1986. *Reading the Past: Current Approaches to Interpretation in Archaeology*. Cambridge.
- Hodder I. R. 1995. Czytanie przeszłości. Współczesne podejścia do interpretacji w archeologii. Poznań.

- Huizinga J. 1974. *Jesień średniowiecza*. Warszawa.
- Ivanow I. 1975. Razkopki na Varnenskiya eneoliten nekropol prez 1972 g. *Izvestia na Narodniya Muzej Varna* 11, 1–16.
- Ivanov I. S. 1988. Das Gräberfeld von Varna – Katalog. In A. Fol and J. Lichardus (eds.), *Macht, Herrschaft und Gold. Das Gräberfeld von Varna (Bulgarien) und die Anfänge einer neuen europäischen Zivilisation*. Saarbrücken, 183–240.
- Ivanow I. 2000. Varna and the Birth of the European Civilization. In I. Ivanov and M. Avramova, *Varna Necropolis. The Dawn of European Civilization*. Sofia, 5–14.
- Jahnkun H. 1983. *Wprowadzenie do archeologii osadnictwa*. Warszawa.
- Johansen K. L., Laursen S. T. and Holst M. K. 2004. Spatial patterns of social organization in the Early Bronze Age of South Scandinavia. *Journal of Anthropological Archaeology* 23, 33–55.
- Johnson M. 2010. *Archaeological Theory. An Introduction* (2nd edition). Oxford.
- Kabaciński J., Bratlund B., Kubiak L., Makowiecki D., Schild R. and Tobolski K. 1999. The Hamburgian settlement at Mirkowice: recent results and research perspectives. *Folia Quaternaria* 70, 211–238.
- Kaczmarek B. L. J. 2006. Rytuał z punktu widzenia psychologii. In M. Filipiak and M. Rajewski (eds.), *Rytuał. Przeszłość i teraźniejszość*. Lublin, 117–132.
- Kadrow S. 2006. Studia nad rytuałem w archeologii. In M. Filipiak and M. Rajewski (eds.), *Rytuał. Przeszłość i teraźniejszość*. Lublin, 133–141.
- Kadrow S. 2008. Uwagi na temat możliwości archeologicznej identyfikacji władzy i panowania w świetle wybranych teorii ewolucji społecznej. In J. Bednarczyk, J. Czebreszuk, P. Makarowicz and M. Szmyt (eds.), *Na pograniczu światów. Studia z pradziejów międzyrzecza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Kośko w 60. rocznicę urodzin*. Poznań, 191–202.
- Kadrow S. 2010. Gender-differentiated burial rites in Europe of the 5th and 4th millennia BC: attempts at traditional archaeological interpretation. *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 3, 49–95.
- Kadrow S. 2011a. The German Influence on Polish Archaeology. In A. Gramsch and U. Sommer (eds.), *A History of central European Archaeology. Theory, Methods, and Politics* (= *Archaeologia. Series Minor*). Budapest, 125–141.
- Kadrow S. 2011b. The Early Copper Age: socio-cultural process in modern sociological interpretation. *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 4, 265–302.
- Kadrow S. 2011c. Kupferzeitliche Sozialstrukturen. In S. Hansen and J. Müller (eds.), *Sozialarchäologische Perspektiven: Gesellschaftlicher Wandel 5000–1500 v.Chr. zwischen Atlantik und Kaukasus. Internationale Tagung 15.–18.Oktober 2007 Kiel* (= *Archäologie in Eurasien* 24). Mainz, 107–121.
- Kienlin T. L. 2008. Von Schmieden und Stämmen: Anmerkungen zur kupferzeitlichen Metallurgie Südosteuropas. *Germania* 86(2), 503–540.
- Klassen L., Pétrequin P. and Cassen S. 2011. The power of attraction... Zur Akkumulation sozial wertbesetzter alpine Artefakte im Neolithikum Nord- und Westeuropas. In S. Hansen and J. Müller (eds.), *Sozialarchäologische Perspektiven: Gesellschaftlicher Wandel 5000–1500 v.Chr. zwischen Atlantik und Kaukasus. Internationale Tagung 15.–18.Oktober 2007 Kiel* (= *Archäologie in Eurasien* 24). Mainz, 13–40.

- Kossack G. 1974. Prunkgräber: Bemerkungen zu Eigenschaften und Aussagewert. In G. Kossack and G. Ulbert (eds.), *Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag* (= Allgemeines, Vorgeschichte, Römerzeit. Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. Ergänzungsband 1/1). München, 3–33.
- Kossinna G. 1911. *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie*. Würzburg.
- Krajewski M. 2008. Ludzie i przedmioty – relacje i motywy przewodnie. In J. Kowalewski, W. Piasek and M. Śliwa (eds.), *Rzeczy i ludzie. Humanistyka wobec materialności*. Olsztyn, 131–152.
- Kristiansen K. 1987. Centre and Periphery in Bronze Age Scandinavia. In M. Rowlands, M. Larssen and K. Kristiansen (eds.), *Centre and Periphery in the Ancient World*. Cambridge, 74–85.
- Kristiansen K. and Larsson T. 2005. *The Rise of Bronze Age Society. Travels, Transmissions and Transformations*. Cambridge.
- Król R. 2010. O wartościach rycerskich w zmieniających się czasach. In A. Ryłko-Kurpiewska and M. Socha (eds.), *Ethos rycerski w historii, literaturze i kulturze*. Gdańsk, 187–198.
- Kruk J. 1973. *Studia osadnicze nad neolitem wyżyn lessowych*. Wrocław.
- Kruk J. 1980. *Gospodarka w Polsce południowo-wschodniej w V–III tysiącleciu p.n.e.* Wrocław.
- Kruk J., Milisauskas S., Alexandrowicz S. W. and Śnieszko Z. 1996. *Osadnictwo i zmiany środowiska naturalnego wyżyn lessowych*. Kraków.
- Kruk J. and Przywara L. 1983. Roślinność potencjalna jako metoda rekonstrukcji naturalnych warunków rozwoju społeczności pradziejowych. *Archeologia Polski* 28, 19–50.
- Kowalewski J. and Piasek W. 2008. W poszukiwaniu utraconej Rzeczywistości. Uwagi na marginesie projektu „zwrotu ku rzeczom” w historiografii i archeologii. In J. Kowalewski, W. Piasek and M. Śliwa (eds.), *Rzeczy i ludzie. Humanistyka wobec materialności*. Olsztyn, 61–81.
- Lachowska D. 2002. Wstęp do wydania polskiego. In M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*. Warszawa, XV–XLVIII.
- Lech J. 1998. Between captivity and freedom: Polish archaeology in the 20th century. *Archaeologia Polona* 35–36, 25–222.
- Legowicz J. 1976. *Zarys historii filozofii*. Warszawa.
- Lévi-Strauss C. 2000. *Antropologia strukturalna*. Warszawa.
- Lichardus J. 1989. Kontinuität und Diskontinuität im kupferzeitlichen Totenritual Bulgariens. In R. Lauer and P. Schreiner (eds.), *Kulturelle Traditionen in Bulgarien*. Göttingen, 12–35.
- Lichardus J. 1991a. Die Kupferzeit als historische Epoche: Versuch einer Deutung. In J. Lichardus (ed.), *Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken/Otzenhausen 1988* (= Saarbrücker Beiträge zur Altertumskund 55). Bonn, 763–800.
- Lichardus J. 1991b. Das Gräberfeld von Varna im Rahmen des Totenrituals des Kordžadermen-Gumelnița-Karanovo VI-Komplexes. In J. Lichardus (ed.), *Die*

- Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken/Otzenhausen 1988* (= *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskund* 55). Bonn, 167–194.
- Lichardus J. and Vladár J. 1996. Karpatenbecken -Sintašta -Mykene. Ein Beitrag zur Definition der Bronzezeit als historischer Epoche. *Slovenská Archeológia* 44, 25–93.
- Lichter C. 2001. *Untersuchungen zu den Bestattungssitten des südeuropäischen Neolithikums und Chalkolithikums* (= *Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Internationale Interakademische Kommission für die Erforschung der Vorgeschichte des Balkans* 5). Mainz am Rhein.
- Litt T., Makohonienko M. and Tobolski K. 1998. Badania palinologiczne osadów jeziora Lednicy. *Nauki przyrodnicze i fotografia archeologiczna w archeologii. Bibliotheca Fontes Archeologici Posnaniensis* 9, 183–186.
- Lord A. B. 2010. *Pieśniarz i jego opowieść*. Warszawa.
- Marciniak A. 2006. Theorizing archaeological practice. An outline. *Archaeologia Polona* 44, 267–278.
- Marciniak A. and Rączkowski W. 2001. Archaeology and archaeological science: past, present and future. *Archaeologia Polona* 39, 5–16.
- Matwiejczyk K. 2010. Czy Kozacy byli rycerzami, czyli rzecz o quasi-rycerskim ethosie Kozaczyzny Zaporoskiej. In A. Ryłko-Kurpiewska and M. Socha (eds.), *Ethos rycerski w historii, literaturze i kulturze*. Gdańsk, 43–74.
- McGuire R. H. 1998. A dialectical epistemology for archaeology. In W. Hensel, S. Tabaczyński, P. Urbanczyk (eds.), *Theory and practice of archaeological research. Dialogue with the data: the archaeology of complex societies and its context in the 90s*. Warszawa, 139–158.
- Milisuskas S., Kruk J., Ford R., Lityńska-Zajac M and Tomczyńska Z. 2004. Neolithic Forest Composition as Reflected by Charcoal Analysis from Bronocice, Poland. *Sprawozdania Archeologiczne* 56, 271–288.
- Milisauskas S., Kruk J. and Pipes L.-M. 2011. Funnel Beaker Animal Husbandry at Bronocice. *Sprawozdania Archeologiczne* 63, 89–114.
- Minta-Tworzowska D. 2006. Interdisciplinary research and archaeology. *Archaeologia Polona* 44, 41–51.
- Morgan L. H. 1877. *Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization*. London: McMillan (www.marxists.org/reference/archive/morgan-lewis/ancient-society/index.htm).
- Müller J. 2001. Hermeneutics and natural science in prehistoric archaeology. *Archaeologia Polona* 39, 147–152.
- Müller J., Herrera A. and Knossalla N. 1996. Spondylus und Dechsel – zwei gegensätzliche Hinweise auf Prestige in der mitteleuropäischen Linearbandkeramik? In J. Müller and R. Bernbeck (eds.), *Prestige – Prestigegüter – Sozialstrukturen. Beispiele aus dem europäischen und vorderasiatischen Neolithikum*. Bonn, 81–96.
- Ossowska M. 2000. *Ethos rycerski i jego odmiany*. Warszawa.
- Piontek J. 1979. *Procesy mikroewolucyjne w europejskich populacjach ludzkich*. Poznań.
- Piowarczyk D. 1998. *Obyczaj rycerski w Polsce późnośredniowiecznej (XIV–XV wiek)*. Warszawa.

- Podgorny I. 2000. The "Non-Metallic Savages": the use of analogy in Victorian geological archaeology and French Palaeoethnology and its reception in Argentina in the decade of 1870. In A. Gramsch (ed.), *Vergleichen als archäologische Methode. Analogien in den Archäologien. Mit Beiträgen einer Tagung der Arbeitsgemeinschaft Theorie (T-AG) und einer Kommentierten Bibliographie* (= *British Archaeological Reports. International Series* 825). Oxford, 19–38.
- Pollack M. 2006. Przedmowa. In M. Pollack (ed.), *Sarmackie krajobrazy. Głosy z Litwy, Białorusi, Ukrainy, Niemiec i Polski*. Wołowiec, 5–13.
- Rappaport R. A. 2007. *Rytuał i religia w rozwoju ludzkości*. Kraków: Nomos.
- Rassamakin Y. Y. 2004. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. Gräber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. v.Chr.* (= *Archäologie in Eurasien* 17). Mainz: Philipp von Zabern.
- Renfrew C. 1978. Varna and the Social Context of Early Metallurgy. *Antiquity* 52, 199–203.
- Renfrew C. and Bahn P. 2002. *Archeologia. Teorie, metody, praktyka*. Warszawa.
- Rossignol S. and Wehner D. 2010. Methodologische Überlegungen zur interdisziplinären Erforschung von Herrschaft am Beispiel Ostmitteleuropas vom 9. zum 13. Jahrhundert. In A. Paroń, S. Rossignol, B. Sz. Szmoniewski and G. Vercamer (eds.), *Potestas at communitas. Interdisziplinäre Beiträge zu Wissen und Darstellung von Herrschaftsverhältnissen im Mittelalter östlich der Elbe*. Warszawa, 52.
- Rowley-Conwy P. 2001. Science, theory and archaeology in Britain: a minimalist view of the debate. *Archaeologia Polona* 39, 17–36.
- Ryłko-Kurpiewska A., Sacha M. 2010. Słowo wstępne. In A. Ryłko-Kurpiewska and M. Socha (red.), *Ethos rycerski w historii, literaturze i kulturze*. Gdańsk, 7–13.
- Sahlins M. 2007. *Jak myślę „tubylcy”. O kapitanie Cooku, na przykład*. Kraków.
- Sahlins M., Service E. 1960. *Evolution and Culture*. Ann Arbor.
- Said E. W. 1991. *Orientalizm*. Warszawa.
- Said E. W. 2009. *Kultura i imperializm*. Kraków.
- Saryusz-Wolska M. 2009. Wprowadzenie. In M. Saryusz-Wolska (ed.), *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*. Kraków, 7–38.
- Schmidt F. and Skowrońska M. 2008. Człowiek w sieci przedmiotów. Socjologiczna analiza roli i znaczenia przedmiotów w przestrzeni domowej. In J. Kowalewski, W. Piasek and M. Śliwa (eds.), *Rzeczy i ludzie. Humanistyka wobec materialności*. Olsztyn, 197–221.
- Service E. 1962. *Primitive Social Organization*. New York.
- Sherratt A. G. 1983. The secondary products revolution of animals in the Old World. *World Archaeology* 15, 90–104.
- Sherratt A. G. 1993. *What would a Bronze-Age world system look like? Relations between temperate Europe and the Mediterranean in later prehistory*. *Journal of European Archaeology* 1(2), 1–58.
- Sierocki R. 2008. Kultura rzeczy. In J. Kowalewski, W. Piasek and M. Śliwa (eds.), *Rzeczy i ludzie. Humanistyka wobec materialności*. Olsztyn, 175–184.
- Smith M. E. V. 2009. Gordon Childe and the Urban Revolution: a historical perspective on a revolution in urban studies. *Town Planning Review* 80, 3–29.

- Steward J. 1955. *Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution*. Urbana.
- Sztompka P. 1991. *Society In Action: The Theory of Social Becoming*. Oxford.
- Sztompka P. 2003. *Socjologia. Analiza społeczeństwa*. Kraków.
- Sztompka P. 2007. *Socjologia zmian społecznych*. Kraków.
- Tabaczyński S. 2006. Archaeology – anthropology – history. Unconscious foundations and conscious expressions of social life. *Archaeologia Polona* 44, 15–39.
- Thomas J. 1999. Culture and identity. In G. Barker (red.), *Companion Encyclopedia of Archaeology*. London–New York, 431–469.
- Todorova H. 1976. *Eneolit Bulgarii*. Moscow.
- Todorova H. (ed.). 2002. *Durankulak, Band 2. Die prähistorischen Gräberfelder von Durankulak*. Sofia.
- Todorova H. 2003. Neue Angaben zur Neolithisierung der Balkanhalbinsel. In E. Jerem and P. Raczy (eds.), *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag*. Budapest, 83–88.
- Toporow W. N. 2003. *Przestrzeń i rzecz*. Kraków.
- Turowski J. 1999. *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*. Lublin.
- Urbańczyk P. 2006. Where does the “return to things” lead us? *Archaeologia Polona* 44, 187–194.
- Vandkilde H. 2006a. Archaeology and war: presentations of warriors and peasants in archaeological interpretations. In T. Otto, H. Thrane and H. Vandkilde (eds.), *Warfare and Society. Archaeological and social anthropological perspectives*. Aarhus, 57–73.
- Vandkilde H. 2006b. Warfare, Weaponry, and Material Culture: An Introduction. In T. Otto, H. Thrane and H. Vandkilde (eds.), *Warfare and Society. Archaeological and social anthropological perspectives*. Aarhus, 393–422.
- Van Reybrouck D. 2000. Beyond ethnoarchaeology? A critical history on the role of ethnographic analogy in contextual and post-processual archaeology. In A. Gramsch (ed.), *Vergleichen als archäologische Methode. Analogien in den Archäologien. Mit Beiträgen einer Tagung der Arbeitsgemeinschaft Theorie (T-AG) und einer Kommentierten Bibliographie (= British Archaeological Reports. International Series 825)*. Oxford, 39–51.
- Vita-Finzi C., Higgs E. S. 1970. Prehistoric Economy in the Mount Carmel Area of Palestine: Site Catchment Analysis. *Proceedings of the Prehistoric Society* 36, 1–37.
- Voinea V. 2008. About Figurines en violon within the Civilisation Gumelnița-Karanovo VI. *Sprawozdania Archeologiczne* 60, 73–101.
- Wahle E. 1943. *Frühgeschichte als Landesgeschichte*. Stuttgart.
- Wallerstein I. 1974. *The Modern World-System 1. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York–London.
- Weber M. 2002. *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*. Warszawa.
- Werner J. 1956. *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*. München.
- White L. 1959. *The Evolution of Culture: The Development of Civilization to the Fall of Rome*. New York.
- Whittle A. 1996. *Europe in the Neolithic*. Cambridge.

- Zalewska A. 2011. Archaeology (of *Second Degree*) as the Element of the World of Cultural Representations. *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 4, 119–154.
- Zeidler-Janiszewska A. 2006. The anthropology of image and knowledge of the image (*Bildwissenschaft*) as a transdisciplinary project. Archaeology in the transdisciplinary network. *Archaeologia Polona* 44, 53–64.
- Żmudzki P. 2009. *Władca i wojownicy. Narracje o wodzach, drużynach i wojnach w najdawniejszej historiografii Polski i Rusi* (= *Monografie FNP. Seria Humanistyczna*). Wrocław.

Sławomir Kadrow

Władza i panowanie w prahistorii a zagadnienie interdyscyplinarności studiów archeologicznych

1. Interdyscyplinarność studiów archeologicznych

Najwybitniejsi przedstawiciele wczesnego etapu rozwoju archeologii – jako dyscypliny o charakterze naukowym i akademickim – z reguły byli ludźmi wszechstronnie wykształconymi i posiadali szerokie zainteresowania. Łączyli wiedzę z zakresu różnych nauk. Nie istniał dla nich problem współpracy archeologii z innymi dziedzinami wiedzy. Johann Winckelmann był jednocześnie historykiem sztuki, filologiem klasycznym i filozofem estetyki, John Lubbock – entomologiem, botanikiem, biologiem i etnografem, Jaques de Perthes – botanikiem i urzędnikiem, Édouard Lartet – adwokatem i paleontologiem, a Gustaf Kossinna, autor definicji kultury archeologicznej – etnologiem i językoznawcą. Interdyscyplinarność archeologii nie wymagała wtedy specjalnych uzasadnień. Postępujący w XX wieku proces specjalizacji różnych nauk doprowadził do sytuacji, w której współcześnie współpraca archeologa z przedstawicielami innych nauk wymaga refleksji teoretycznej.

Obecnie przedstawiciele nauk przyrodniczych, pracujący na potrzeby archeologii, stanowią dużą i świadomą swych celów grupę badaczy. Decydują oni o mierzalnym aspekcie wszelkich studiów archeologicznych. Ich wkład w rozwój naszej dyscypliny jest coraz większy. Nie oznacza to bezkonfliktowej współpracy archeologów i przyrodników. Problemy pojawiają się z powodu braku zrozumienia naukowych procedur przez archeologów z jednej strony i zrozumienia złożoności relacji społecznych, ekonomicznych kulturowych przez przyrodników, z drugiej strony (Marciniak, Rączkowski 2001, 5, 6). Archeolodzy nie będąc w stanie śledzić postępów nauk przyrodniczych często traktują wyniki analiz fizykochemicznych jako nie podlegające żadnej krytyce fetysze.

Odległe początki efektywnej współpracy archeologii i geologii sięgają połowy XIX wieku. Dzięki Charlesowi Lyellowi, prawnikowi, geologowi, botanikowi, paleontologowi i zwolennikowi uniformitarianizmu w geologii, metoda stratygraficzna stała się jednym z fundamentów naszej dyscypliny. Pojawienie się dyfuzjonizmu zaowocowało pierwszymi aplikacjami matematycznych metod analizy przestrzennej w archeologii (Marciniak, Rączkowski 2001, 6). Nurt funkcjonalistyczny był najszerzej otwarty na współpracę z naukami przyrodniczymi. Grahame Clark już w latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku realizował szeroko zakrojony program współpracy z paleobotanikami, paleozoologami itd. w trakcie badań wykopaliskowych na mezolitycznym stanowisku w Star Carr, a potem opracowywania ich wyni-

ków (Clark 1954). Brytyjska szkoła paleoekonomiczna (np. Vita-Finzi, Higgs 1970) przyczyniła się do zdynamizowania tej współpracy.

W archeologii niemieckiej i środkowoeuropejskiej ważne znaczenie dla nawiązania owocnej współpracy z naukami przyrodniczymi miał nurt antropogeografii Friedricha Ratzela, powstały w jeszcze w końcu XIX wieku (Thomas 1999, 437, 438). Sformułował on zasady tzw. determinizmu geograficznego. Wedle tej teorii środowisko geograficzne warunkuje, determinuje rozwój społeczeństw. Od niego zależy rozmieszczenie ludności, stopień rozwoju cywilizacyjnego itd. (Geremek, Kula 2004, 8). W ramach antropogeografii rozwijały się szkoły *Altlandschaftsforschung* i *Steppenheidentheorie* Otto Karla Schlütera i Roberta Gradmanna. Druga z wymienionych znalazła szczególnie żywy oddźwięk wśród archeologów pierwszej połowy XX wieku (por. np. Kruk 1973, 123, 124). Działający w późniejszym czasie badacze niemieccy, zwolennicy klasycznej antropogeografii, uściślali stopniowo jej założenia. Zwykle odchodzili też od twardego i konsekwentnego determinizmu geograficznego „ojców założycieli”, tj. Gradmanna i Schlütera. Ernest Wahle porzucił ich wąski determinizm w interpretacjach pradziejowych procesów osadniczych, kładąc większy nacisk na rolę organizacji społeczności pradziejowych (Wahle 1943). Podjęty przez Wahlego i kontynuowany m.in. przez Carla Schuhardta czy też Alberta Kiekebuscha kierunek zaowocował powstaniem współczesnej, niemieckiej archeologii osadniczej, której założenia i cele – zharmonizowanie czynników naturalnych i kulturowych – najpełniej zostały zreferowane przez Herberta Jahnkuna. W sformułowanym przez niego programie *Siedlungsarchäologie* współpraca z naukami przyrodniczymi miała kluczowe znaczenie (Jahnkun 1983).

W Polsce intensyfikację współpracy archeologów z przyrodnikami zawdzięczamy trwającemu już ponad 40 lat programowi studiów nad osadnictwem, gospodarką i środowiskiem społeczności neolitycznych na lessach Małopolski Janusza Kruka (Kruk 1973; 1980; Kruk *et al.* 1996; Kruk, Przywara 1983; Milisuaskas *et al.* 2004; 2011). Podobne znaczenie przypisać można współpracy archeologów i przyrodników w poznańskim ośrodku naukowym (np. Litt *et al.* 1998; Kabaciński *et al.* 1999).

Potrzeba interdyscyplinarności studiów nad społeczno-kulturowym wymiarem życia ludzkiego była również uświadamiana od początków istnienia archeologii. Najbardziej spektakularnym wymiarem tego typu studiów było czerpanie wiedzy z zakresu antropologii kulturowej. Konfiguracje zabytków kultury materialnej „ożywiano” *per analogiam* odwołując się do żywej kultury tradycyjnych społeczności. W okresie rozwoju archeologii ewolucjonistycznej była to główna strategia interpretacyjna (por. np. Podgorny 2000). Archeologia procesualna i kontekstualna intensywnie i efektywnie eksploatowały współczesne grupy ludzkie o tradycyjnej kulturze w ramach etnoarcheologii w celu odkrycia zmiennych reguł znaczenia różnych elementów kultury materialnej (np. Hodder 1982; van Reybrouck 2000).

Konieczność współpracy podkreślana jest nie tylko przez archeologów. Mówią o niej również antropolodzy. Claude Lévi-Strauss pisał np., że hi-

storii i antropologii nie dzieli ani przedmiot badań, ani cele, ani metody badawcze. Uważał, że dzieli je jedynie wybór komplementarnych punktów widzenia. Historycy skupiają się mianowicie na badaniu świadomych ekspresji życia społeczno-kulturowego, podczas gdy antropolodzy studiują raczej jego nieuświadomiane podstawy (Lévi-Strauss 2000, 31, 32). Pogląd ten rozwinął Stanisław Tabaczyński utrzymując, że archeologię i antropologię łączy perspektywa wspomnianych już nieuświadomianych podstaw społeczno-kulturowego życia grup ludzkich (Tabaczyński 2006, 17–19), a dzieli jedynie kondycja informatora: żywego, jak w przypadku antropologii i martwego – w przypadku archeologii (Bahn 1996, 15). Etnoarcheologia, a w warunkach polskich studiów interdyscyplinarnych przykład teorii ewolucji biokulturowej (Piontek 1979), poucza jak owocna może być współpraca archeologii oraz antropologii kulturowej i fizycznej (Minta-Tworzowska 2006, 42–44). Jednocześnie zauważane są trudności w narysowaniu efektywnych projektów badawczych na pograniczu archeologii i historii. W historii bowiem dominuje perspektywa jednostki i zdarzenia, podczas gdy archeologia zainteresowana jest grupą ludzi i procesami (Minta-Tworzowska 2006, 48).

Do niezwykle owocnych przypadków należą jednak studia podejmowane na gruncie archeologii, które inspirowane są historycznymi koncepcjami kategoryzacji czasu (długiego, średniego i krótkiego trwania) i hierarchizacji przestrzeni (centrum i peryferii) autorstwa Fernanda Braudela (1992a; 1992b; 1992c; 1999; 2004a; 2004b), rozwinięte później także przez Immanuela Wallersteina pod nazwą systemu światowego (Wallerstein 1974). Historia wychodzi tu naprzeciw potrzebom archeologii i oferuje perspektywę procesu oraz ponadjednostkowych grup. Efektem zaszczepienia koncepcji Braudela w archeologii było pogłębienie rozumienia procesów ekonomicznych i społecznych, rozgrywających się w dłuższej perspektywie czasowej na rozległych, zróżnicowanych względem siebie cywilizacyjnie terenach (por. np. Kristiansen 1987; Frank 1993; Sherratt 1993).

W momencie narodzin archeologii jako dyscypliny naukowej wykładanej na uniwersytetach, przejęła ona ewolucjonistyczno-społeczny punkt widzenia antropologa i socjologa Louisa Morgana (1877) na istotę dziejów człowieka. We wspomnianej teorii ewolucji ważną rolę odgrywał związek kategorii postępu społecznego i technologicznego. Centralnym punktem tej teorii był rozwój rodziny i stosunków własności. System trzech etapów rozwoju ludzkości: dzikość, barbarzyństwo i cywilizacja, oparty jest na wyznacznikach wzajemnie powiązanej ewolucji technologii, relacji pokrewieństwa, własności, jednostek organizacyjnych, systemu władzy i rozwoju intelektualnego. Każdy z trzech głównych etapów ewolucji społecznej dzieli się na kolejne trzy podetapy definiowane przez wynalazki z zakresu technologii, gospodarki i piśmiennictwa. Ten sposób widzenia prądziejowej i wczesnohistorycznej rzeczywistości, typowy dla archeologii ewolucjonistycznej, nadal dominuje w bezrefleksyjnej archeologii tradycyjnej. Z pewnymi neoewolucjonistycznymi zmianami (Steward 1955; White 1959) stał się też podstawą

spojrzenia na społeczeństwo w archeologii procesualnej (np. Sahlins, Service 1960; Service 1962).

Wykorzystanie społecznego ewolucjonizmu Morgana w konstruowaniu historycznego materializmu (Engels 1884) spowodowało, że charakterystyczna dla niego wizja dziejów współkształtowała podstawę wielu archeologicznych dzieł inspirowanych marksizmem (np. Childe 1936; 1942). W jakiejś mierze wpływał też na strukturalistycznie zabarwiony neomarksizm (McGuire 1998; Gosden 1999, 482–485) oraz na kognitywną fazę rozwoju procesualizmu w archeologii (por. Renfrew, Bahn 1991, 468–473). W polskiej archeologii, podobnie jak w przypadku innych krajów tzw. *Ost-Blocku*, recepcja marksizmu miała zwykle charakter mniej lub bardziej powierzchowny (por. Lech 1998, 84–97).

Za niezwykle ważne wydarzenie dla interdyscyplinarności studiów podejmowanych przez archeologów należy uznać wpływ teorii praktyki Pierre Bourdieu (2007[1972]) oraz Anthony Giddensa i jego teorii strukturacji (Giddens 2003 [1984]), stawiającej pod znakiem zapytania sens rozważania struktur społecznych, na ukształtowanie się archeologii kontekstualnej Iana Hoddera (1982; 1995 [1986]) i na dalszy rozwój archeologii postprocesualnej. Nadal jednak dość rzadko spotykane są bezpośrednie odniesienia do najnowszych osiągnięć socjologii i próby ich aplikacji w pracach archeologicznych. Do nielicznych publikacji, w których nowe teorie socjologiczne (w tym przypadku: teoria stawania się społeczeństwa Piotra Sztompki – 1991) znalazły efektywne zastosowanie, należy studium poświęcone relacjom między wzorami przestrzennej konfiguracji zabytków kultury materialnej a organizacją społeczną we wczesnym okresie epoki brązu w południowej Skandynawii (por. np. Johansen *et al.* 2004). Podobnie można sądzić o aplikacji teorii działania komunikacyjnego Jürgena Habermasa (1999; 2002) do naświetlenia problemów standaryzacji wymiarów w produkcji wielu wytworów jako wyrazu narastania racjonalnych podstaw komunikacji społecznej i wymiany w pradziejach środkowej Europy (Dzbyński 2008). Wydaje się, że przyszłością archeologii jest bezpośrednie sięganie do dorobku wielu innych nauk, w tym socjologii (Kadrow 2011a, 134, 135) i współpraca z jej przedstawicielami.

Różnokierunkowe trendy pojawiające się we współczesnej humanistyce i w naukach społecznych, takie jak „powrót do rzeczy”, które obecne są tak w archeologii (Domańska 2006; 2008; Domańska, Olsen 2008; Kowalewski, Piasek 2008; Urbańczyk 2006), socjologii (np. Abriszewski 2008; Krajewski 2008; Sierocki 2008; Schmidt, Skowrońska 2008), jak i w innych dyscyplinach (np. Toporow 2003; Zeidler-Janiszewska 2006; Barański 2007) sprzyjają podejmowaniu interdyscyplinarnych studiów. Podobnie integrujące znaczenie może mieć funkcjonowanie teorii postkolonialnej w wielu dziedzinach nauki (por. Said 1991; 2009; Gandhi 2008).

W opinii antropologa Janusza Barańskiego kultura materialna to dziedzina permanentnie skazana na interdyscyplinarność (Barański 2007, 28). Obywanie się bez rzeczy, poprzestawanie w studiach na przekonaniach, wartościach, wierzeniach, obyczajach może prowadzić do błędnych wniosków,

jak to się czasami dzieje w praktyce badań antropologicznych (Barański 2007, 28). Świadomość negatywnych następstw nieuwzględniania rzeczy zaczyna się także szerzyć wśród współczesnych socjologów (np. Dant 1999, 12).

Warunkiem powodzenia wszelkich interdyscyplinarnych studiów jest przewyciężenie wąsko pojmowanej specyfiki celów i metod stosowanych przez poszczególne dyscypliny, uzmysłowienie sobie pól możliwego wspólnego działania, umiejętność nakreślenia odpowiedniego projektu badawczego, wykluczającego podporządkowanie jednej nauki przez drugą. Warunkiem najistotniejszym jest stosowanie przez wszystkich uczestników wspólnego przedsięwzięcia badawczego jednej teorii i jednego sposobu wnioskowania, które tworzą podstawę uprawnionych metodologicznie interpretacji. Oczywiście w projektach zorientowanych na rozwiązanie problemów z zakresu prahistorii ich tematyka i zakładane cele powinny ogniskować się wokół tematów formułowanych przez archeologów (Minta-Tworzowska 2006, 49–51). Podejmując współdziałanie z przedstawicielami innych dyscyplin archeologii powinni zadbać o dookreślenie swoich własnych podstaw teoretycznych i reguł wnioskowania, tak by sprostać rygorom naukowości (por. np. Marciński 2006; Johnson 2010, 2–11).

2. Władza i panowanie

Dla studiów archeologicznych ważne znaczenie ma teza Habermasa, że rolę stosunków produkcji w społeczeństwach rozczłonkowanych, wodzowskich i wczesnopaństwowych odgrywają systemy panowania (Habermas 1983, 492; por. też Barker 2005, 10; Kadrow 2008, 197). W najprostszych społeczeństwach rolę tę spełnia pokrewieństwo (Godelier 1997, 260–264). Tylko w zachodnim kapitalizmie można utożsamiać bazę ze strukturą ekonomiczną, wbrew twierdzeniom klasycznych marksistów, którzy uważali, że relacja ta była decydująca w całych dziejach człowieka (Legowicz 1976, 496, 497). W innej perspektywie teoretycznej, reprezentowanej przez Michela Foucaulta, władza jest obecna na wszystkich poziomach organizacji społecznej i stanowi czynnik sprawczy wszelkich stosunków społecznych oraz tożsamości. Ma ona więc charakter generatywny (Barker 2005, 20–22).

Tylko te dwa przykłady, zaczerpnięte z tak różnych tradycji metodologicznych, wskazują na ważne znaczenie władzy i panowania dla zrozumienia istoty społeczeństwa, szczególnie w kulturach tradycyjnych. Za najbardziej efektywne w studiach archeologicznych można traktować odnośne koncepcje Maxa Webera. Władza według niego to szansa przeprowadzenia swej woli w ramach pewnych relacji społecznych, a panowanie to możliwość wymuszenia posłuszeństwa (podporządkowania się) pewnych osób wobec rozkazu określonej treści (Weber 2002, 39, 40). Panowanie wymaga istnienia osoby (lub osób) skutecznie rozkazującej innym, nie wymaga natomiast funkcjonowania jakiegoś sztabu, czy też struktur władzy (Weber 2002, 158–161; por. też Kadrow 2008, 193).

Równie pomocne są sformułowane przez Webera „typy idealne” form panowania: (a) racjonalny, opierający się na wierze w legalność ustanowionych porządków, (b) tradycyjny, przesiąknięty wiarą w świętość obowiązujących „od zawsze” tradycji i (c) charyzmatyczny, oparty na zawierzeniu osobie uznawanej za świętą, bohatera lub wzorzec (Weber 2002, 158–161). Pojęcia władzy i panowania oraz jego typy idealne, zdefiniowane przez Maxa Webera, coraz częściej są wykorzystywane także we współczesnej archeologii (por. np. Bernbeck, Müller 1996; Kadrow 2008; Rossignol, Wehner 2010, 24–31).

Konstatacja weberskiego twierdzenia o pochodzeniu panowania z władzy domowej, dla której modelem jest rzymska *patria potestas* (nieograniczona władza ojca rodziny w domu, gdzie: *potestas* – władza nad dziećmi, *manus* – władza nad żoną i *dominium* – władza nad przedmiotami; por. Lachowska 2002, XXVI–XXX) oraz obecności rodziny podstawowej – jako koniecznej formy życia społecznego – od początku istnienia *Homo sapiens* (Habermas 1983, 481–484), pozwala sądzić, że władza i panowanie są równie stare jak sama ludzkość (Kadrow 2008, 196).

W studiach archeologicznych nad zagadnieniami panowania i władzy ważną rolę odgrywa pojęcie prestiżu. Materializuje się ono pod postacią „obiektu/przedmiotu prestiżowego”. Za takowy uważa się zwykle rzecz drogocenną, egzotyczną, rzadko spotykaną. Inną formą materializacji prestiżu są rzeczowe ślady odprawiania różnych ceremonii i rytuałów w kontekście archeologicznym (Kadrow 2008, 194, 195). Prestiż można zidentyfikować w większości form panowania. Jest on szczególnie charakterystyczny dla różnych odmian panowania tradycjonalistycznego, w których wzmacnia pozycję społeczną osób sprawujących władzę lub aspirujących do jej sprawowania. W zdecydowanie mniejszym stopniu twierdzenie to można odnieść do panowania charyzmatycznego (Bernbeck, Müller 1996, 2–5, ryc. 1).

Prestiż, podobnie jak władza i panowanie, nie jest cechą jakiejś osoby lub przedmiotu, zachowania lub sytuacji, lecz relacją osoby, która świadomie komuś lub czemuś prestiż przypisuje, z osobą obdarzaną i również świadomie akceptującą prestiż (Weber 2002, 20–22; Bernbeck, Müller 1996, 2–5; Sztompka 2003, 334). Wszelkie formy przejawiania się prestiżu nie mogą być więc abstrahowane od konkretnych, historycznie zdefiniowanych kontekstów archeologicznych i zakładanych form władzy i panowania (Kadrow 2008, 195).

3. Władza i panowanie w świetle studiów nad rytuałem pogrzebowym wczesnego eneolitu

Dotychczasowa praktyka badawcza w archeologii wskazuje, że zdecydowana większość rozważań na temat władzy i panowania oraz zagadnień społecznych w pradziejach oparta jest na analizach rytuału pogrzebowego (np. Biehl, Marciniak 2000; Chapman *et al.* 2006; Kadrow 2006, 138 *itd.*). Dzieje się tak dlatego, że wszelkie rytuały (w tym również rytuały pogrzebowe) zapewniają obieg znaczeń w kulturze. Posługują się przy tym w spo-

sób nieodzowny rzeczami materialnymi (Barański 2007, 112; Althoff 2011, 11). Jest to o tyle ważne, że archeologia – jak wiadomo – interesuje się przeszłością badając materialne ślady wszelkiej działalności człowieka, przede wszystkim rzeczy (zabytki).

Rytuał kojarzy się głównie ze skonwencjonalizowanymi religijnymi i społecznymi praktykami kulturowymi (Barański 2007, 113; Kaczmarek 2006, 122–126; Rappaport 2007, 52). Wedle Roberta Wuthnowa jest on symboliczno-ekspresyjnym aspektem zachowania, który komunikuje coś na temat stosunków społecznych, często w sposób względnie udratyzowany bądź formalny. Jego rola jest szczególnie ważna w sytuacjach kryzysowych, by poradzić sobie z niepewnością (Turner 2004, 589; Althoff 2011, 23). Rytuał jest szczególnie ważny w kulturach przedpiśmiennych (Assmann 2008, 34). Podlegał historycznym przemianom i stanowił ich świadectwo. Bardzo wyraźnie sygnalizował znaczące przemiany w obrębie władzy (Althoff 2011, 183, 184). Do ważnych cech rytuału należy to, że był on kodowany przez osoby nie będące jego wykonawcami oraz że jest performatywny (Rappaport 2007, 62–87).

Powyższa charakterystyka rytuału, zaczerpnięta z najnowszych opracowań różnych dyscyplin naukowych (antropologia kulturowa, historia, psychologia, religioznawstwo, socjologia), wskazuje z jednej strony jak wielki potencjał poznawczy tkwi w jego analizie w interesującym tu kontekście władzy i nie tylko. Z drugiej strony wspomniane cechy rytuału, po raz kolejny wskazują na konieczność jego badania z wielu perspektyw, a więc w sposób interdyscyplinarny.

Rezultat końcowy i efektywność studiów nad zagadnieniami władzy i panowania w świetle badań rytuałów pogrzebowych w archeologii w sposób oczywisty zależą od przyjętej perspektywy teoretycznej, przede wszystkim od akceptowanej wizji kultury.

Normatywne podejście do kultury archeologicznej, stworzone przez Gustafa Kossinnę (1911) i Gordona Childe'a (1929) – ojców założycieli archeologii kulturowo-historycznej, opiera się na dwóch założeniach. Po pierwsze zabytki są wyrazem norm kulturowych i po drugie te właśnie normy definiują czym jest kultura. W ten sposób tradycyjni archeolodzy stawiają znak równości między kulturą archeologiczną a kulturą w ogóle (Johnson 2010, 17, 18). Kultury archeologiczne są w tej perspektywie badawczej traktowane za rzeczywiste byty historyczne, których pojawienie się, rozwój i zanik następowały zgodnie ze znanymi w historii regułami i mechanizmami. Podobnie postępowano w przypadku rozważań zagadnień władzy i panowania.

Dobrym przykładem zastosowania reguł archeologii kulturowo-historycznej, wzbogaconych elementami procesualnymi, w rekonstrukcji pojawienia się zróżnicowanych wewnętrznie społeczeństw z wykształconymi strukturami władzy w V tys. p.n.e. na zachodnim wybrzeżu Morza Czarnego, jest koncepcja Jana Lichardusa *Die Kupferzeit als historische Epoche* (Lichardus 1991a; por Kadrow 2010, 71–74; 2011b, 265–269). Na cmentarzysku w Waranie, w jego centralnej części, wyróżnił on 5 grup (A-E) pochówków, różniących się między sobą pod względem bogactwa wyposażenia, wyboru miej-

sca złożenia zwłok, jego przygotowania i jakości wykonania samego grobu. Należą one według Lichardusa do tego samego horyzontu czasowego, a ich wewnętrzne zróżnicowanie nie zależy od płci pochowanych w nich osób. Widoczna miała być tam także przynależność do różnych religii. Obecność zróżnicowanych między sobą grobów interpretował on jako wyraz zhierarchizowanego systemu społecznego. Znaczenie poszczególnych osób odzwierciedlać się miało w zróżnicowaniu rytualnym, w wielkości i głębokości jam grobowych, w rozlokowaniu pochówków i ich wyposażeniu, szczególnie w metale szlachetne, symbole władzy i statusu i w jakości ich wykonania (Lichardus 1991b, 184).

W swej rekonstrukcji Lichardus postawił na syntezę pasywnych, miejscowych, bałkańskich wzorców staroneolitycznych z dominującymi elementami eneolitycznej już kultury stepowych hodowców z obszarów północnopontyjskich. Akceptując pogląd o kompleksowej, zróżnicowanej wewnętrznie naturze ludności kultury Varna (za m.in. Renfrew 1978; Ivanov 1988) i idąc za teorią Mariji Gimbutas o przemożnym wpływie populacji kultur stepowych na wszelkie istotne wydarzenia i zjawiska w pradziejach Europy (np. Gimbutas 1982; por. ostrą krytykę tego stanowiska w Häusler 1996) stwierdził, że wykształcenie się silnie wewnętrznie zróżnicowanych struktur społecznych, których przykładem była ludność kultury Varna, mogło się wytworzyć tylko w efekcie nasunięcia się na miejscowe, rolnicze i egalitarne społeczeństwo, wyższej warstwy ze środowiska hodowców ze stepów nadczarnomorskich (Lichardus 1991a). Napisał on: „Tylko poprzez związki z północnopontyjskimi, znomadyzowanymi grupami ludności dają się wyjaśnić najważniejsze zmiany strukturalne wewnątrz zespołu kulturowego Kodżadermen-Gumelnița-Karanovo VI” (Lichardus 1989, 21).

Kłam zmitologizowanym tezom (np. Lichardus 1991a) zakładającym, że pojawienie się zhierarchizowanych społeczności we wczesnej epoce miedzi było możliwe tylko w wyniku najazdów ludów stepowych (w domyśle: indoeuropejskich) na miejscowe „staroeuropejskie”, rolnicze społeczności zadaje pouczający przykład działania wewnętrznych źródeł i mechanizmów w procesie powstawania zaawansowanych cywilizacyjnie jednostek społeczno-kulturowych w postaci kultury Castellet z połowy V tys. BC na południowo-zachodnim wybrzeżu Bretanii (Klassen *et al.* 2011). Porównywalne z kulturą Varna zjawisko kulturowe, o równie zróżnicowanej wewnętrznie strukturze społecznej (Kienlin 2008, 505–508, ryc. 2), pojawiło się w łonie populacji mezolitycznych, intensywnie eksploatujących atlantyckie wybrzeże morskie (np. Dupont, Marchand 2008), bez jakiegokolwiek udziału migrantów stepowych. Monumentalne kurhany, wielkie nagromadzenie megalitów, tysiące siekier z importowanego z Ligurii jadeitu skłania niektórych badaczy do porównywania społeczności bretońskich z połowy V tys. p.n.e. do królestw typu polinezyjskiego rządzonych przez kapłanów (por. Klassen *et al.* 2011, 15, 16).

Inną słabością modelu Lichardusa, jest inspiracja tego pomysłu historycznymi przekazami z okresu wędrówek ludów (por. Kossack 1974; Werner 1956). W świetle studiów nad pamięcią kulturową Jana Assmanna (2008)

wiele wydarzeń zarejestrowanych po upływie co najmniej 100 lat, funkcjonuje w perspektywie „historii drugiego stopnia” (por też. Zalewska 2011). W takich przypadkach należy odejść od interpretacji przekazu w kategoriach pozytywistycznej faktografii, czyli historii zdarzeniowej. Tego typu przekazy funkcjonują w „społecznych ramach pamięci”. W momencie ich konstruowania podlegały zwykle manipulacjom i instrumentalizacji dla celów politycznych i ideologicznych (Saryusz-Wolska 2009, 20–23).

Na przykład przekazy o narodzinach polityczno-prawnych wspólnot Czechów, Krakowian i Kijowskich Polan powstawały w momencie, gdy wspólnoty te były już silnie ugruntowane. Były one szczególnymi odmianami podań dynastycznych, opisujących jak przodkowie panujących dynastii zdobywali władzę. Były one efektem połączenia szerszej koncepcji opisującej procesy narodzin państwa z poglądami epoki, która dany przekaz historyczny wydała (Banaszkiewicz 2002, 7–19). W efekcie powstawały przekazy skonwencjonalizowane, w których historyczna niepowtarzalność opisywanych zdarzeń ścierała się z rozpowszechnionymi w danym kontekście kulturowym poglądami na temat istoty rzeczywistości społeczno-politycznej (np. Żmudzki 2009, 11–23).

Znakomitym przykładem zdecydowanej przewagi funkcji ideologicznych i potrzeby legitymizacji wyższej pozycji społecznej i kulturowej nad odniesieniami do rzeczywistej przeszłości miała idea sarmackiego pochodzenia szlachty polskiej (np. Pollack 2006). Jakże podobna jest struktura argumentacji staropolskich przekazów karmionych mitem sarmackim do argumentacji współczesnych prac naukowych, wyjaśniających kluczowe momenty europejskich pradziejów najazdami stepowców, przesiąkniętych mitem indoeuropejskim (wśród wielu innych: Gimbutas 1982; Lichardus 1991a; Anthony 2007 itd.).

Archeologicznym narzędziem uprawdopodobniania teorii migracyjnych jest u Lichardusa rekonstrukcja procesu historycznego dokonującego się w stosunkowo krótkim czasie. W miejsce długotrwałych, powoli przez wieki i pokolenia narastających procesów, np. powolnej, stopniowej 700–800 lat trwającej dyferencjacji wewnętrznej społeczności kultur Hamangia i Varna (np. Todorova 2003; Boyadziev 2008; Higham *et al.* 2008), wprowadza on stosunkowo nagle zachodzące zdarzenia, których jedynym lub najlepszym wytłumaczeniem mogły być migracje, szczególnie ze stepów północnopontyjskich (Lichardus 1991a; por. także Lichardus, Vladár 1996; Batora 2006). Lichardus posługuje się ponadto neoewolucjonistyczną i funkcjonalistyczną wizją grupy społecznej jako stabilnego systemu (Turowski 1999, 53, 54), który jako taki ulega przemianom tylko pod wpływem zewnętrznych czynników (tu: migracji). Stoi to w sprzeczności z dominującym we współczesnej socjologii obrazem społeczności jako dynamicznego, historycznie ukształtowanego zjawiska, ulegającego głównie wewnętrznie determinowanym przemianom (por. np. Giddens 2003, 331–406; Sztompka 2007, 67–77).

Odminną interpretację paleosocjologiczną, dokonaną tylko na podstawie analizy cmentarzyska w Varnie, przedstawiła niedawno grupa badaczy

brytyjskich i bułgarskich (Chapman *et al.* 2006). Seria 17 nowych dat ^{14}C , wykonanych na kościach ludzkich, pozwoliła datować użytkowanie cmentarzyska na okres 4600–4400 BC (Chapman *et al.* 2006, 166; por. też Higham *et al.* 2008). Bayesowska analiza statystyczna wybranych 14 dat radiowęglowych, uwzględniająca założenie o krótszym trwaniu tego cmentarzyska, pozwoliła z kolei na dość dyskusyjne zawężenie chronologii jego funkcjonowania do okresu 4550–4450 BC (Chapman *et al.* 2006, 166–170).

Miało ono powierzchnię 75 arów. Odkryto na nim 294 groby. Zawierały one tysiące różnego typu zabytków, w tym liczne przedmioty ze złota o łącznej wadze ponad 6 kg. Ponadto zarejestrowano tam 160 zabytków z miedzi, ponad 230 wyrobów z krzemienia, 90 przedmiotów kamiennych, ponad 650 artefaktów ceramicznych, 12000 muszli *Dentalium* i ponad 1100 ozdób z muszli *Spondylusa* (Chapman *et al.* 2006, 159, 160).

Wspomniana grupa badaczy posługując się kryterium bogactwa wyposażenia podzieliła wszystkie groby z cmentarzyska w Varnie na trzy grupy: „obficie wyposażone”, „bogate” i „biedne”. Groby obficie wyposażone zawierały liczne zestawy wyrobów ze złota i z miedzi. W grobach bogatych odkryto uboższe wyposażenie, w liczbach: od kilku do stu różnego typu przedmiotów, a w grobach ubogich nie odkrywano żadnego wyposażenia lub pojedyncze przedmioty. W grobach obficie wyposażonych miały być pochowane wybitne jednostki o ponadregionalnym znaczeniu typu „great man”, w grobach bogatych – patroni, a w grobach biednych – klienci.

Wszyscy mieli funkcjonować w zhierarchizowanych społecznościach, których główną osią podziału byli patroni kontrolujący produkcję, pozyskiwanie i cyrkulację przedmiotów niezbędnych z punktu widzenia potrzeb odprawiania rytuałów przejścia (narodziny, postrzyżyny, małżeństwo, śmierć) oraz klienci, którzy by pozyskać wspomniane przedmioty pozostawać musieli w jakiejś formie zależności od tych pierwszych. Pojedynczy przedstawiciele patronów uzyskiwali tak wielkie znaczenie, że cieszyli się ponadregionalnym prestiżem. Ich pochówki odkryte zostały tylko w Varnie.

Oznacza to, że wśród innych cmentarzysk kultury Varna (np. Durankulak, Devnja, Goljamo Delchevo, Vinitsa) spełniało ono jako jedyne ponadregionalną rolę (Chapman *et al.* 2006, 176–178). Patroni, ale przede wszystkim „great men”, kontrolowali niezwykle intensywną sieć wymiany przedmiotów (obiektów) prestiżowych na rozległych obszarach wschodnich Bałkanów. Wśród nich wymienić można np. złote puncowane ozdoby, których stylistyka łączy je z północno-zachodnią Bułgarią, marmurowe figurki związane ze środkową Bułgarią, marmurowe naczynia z Grecji, czy też wiele wyrobów produkowanych z miedzi wydobywanej we wschodniej Serbii (Chapman *et al.* 2006, 177). Inni badacze zwracali też uwagę na związek figurek w kształcie skrzypiec (*en violon*) z szeroko pojętą strefą wschodniośrodkowomorską (Voinea 2008, 76–78).

Cmentarzysko w Varnie było zapewne użytkowane w tym samym czasie od samego początku przez kilka grup ludzkich, zamieszkujących różne regiony zachodniego wybrzeża Morza Czarnego i sąsiadującego interioru.

Zmarłych „great men” chowano w najbogatszych grobach (obficie wyposażonych) tylko w starszym okresie funkcjonowania cmentarzyska, czyli w okresie kształtowania się stosunków społecznych na tym obszarze. Po ustabilizowaniu się sytuacji społeczno-politycznej nie było dalszej potrzeby intensyfikacji rytualnego i materialnego legitymizowania okrzepłych już struktur władzy (Chapman *et al.* 2006, 171–176). Jako że na cmentarzysku w Varnie zarejestrowano 10–15 najbogatszych grobów należy przypuszczać, że władza ponadregionalna (kontrolująca wymianę obiektów prestiżowych) znajdowała się w rękach kilku osób (5–7) w czasie życia jednej generacji. Nie mogła być więc ona związana tylko z jedną osobą, jak *implicite* zdawano się sugerować w dawniejszych koncepcjach istnienia w Varnie i w jej okolicach w połowie V tys. BC organizacji typu wczesnopanństwowego (np. Ivanow 1975; Todo-rova 1976) lub wodzowskiego (Renfrew 1978; Ivanov 2000).

Zreferowana wyżej koncepcja badaczy angielskich i bułgarskich (Chapman *et al.* 2006) akcentuje ponadto duże znaczenie „poziomych”, egalitarnych ze swej istoty struktur heterarchicznych (grupy wiekowe, płci, stowarzyszenia tajemne itd.), znaczną liczbę różnego typu zajęć (górnictwo, metalurgia, krzemieniarstwo, kamieniarstwo, ceramika, zbieractwo, oracstwo, hodowla itd.), konstytuujących skomplikowane relacje towarzyszących im ról/statusów społecznych. Czytelna w materiale archeologicznym konfiguracja elementów kultury materialnej na cmentarzysku w Varnie jest według nich efektem działania społecznej praktyki zaangażowanych w nią członków społeczności, starających się rozwiązać napięcia między aktywnymi tendencjami postępującego zróżnicowania poziomego, a koniecznymi tendencjami integracyjnymi w postaci struktur hierarchicznych (Chapman *et al.* 2006, 161). Koncepcja ta została więc uformowana w zgodzie ze wskazaniami nowoczesnych kierunków socjologii, kładących nacisk na nieustanne, dynamiczne procesy organizacji i dezorganizacji (strukturacji), dokonujące się w warunkach praktyki społecznej (Giddens 2004, 686–688; por. też Bourdieu 2007, 192–214; Sztompka 2007, 24–27), a nie stabilnych jednostek organizacji społecznej klasycznej i systemowej socjologii, tak jak jest to w przypadku koncepcji Lichardusa.

Inna koncepcja kształtowania się stosunków władzy we wczesnoeolitycznych społecznościach zachodniego wybrzeża Morza Czarnego koncentruje się na eksploracji zaobserwowanego tam najwcześniej w historii ludzkości zjawiska zróżnicowanego względem płci rytuału pogrzebowego (Kadrow 2010; 2011b; 2011c). Jest ona inspirowana wskazaniami archeologii interkontekstualnej, w której dąży się do identyfikacji różnych instytucji społecznych i kulturowych oraz ich ideologicznego wymiaru w źródłach archeologicznych. Postulowane jest w niej odejście od śledzenia i rozważania przypadkowych podobieństw zabytków kultury materialnej. W zamian postuluje się koncentrację na studiowaniu transmisji i transformacji ustrukturyzowanych źródeł różnych instytucji społecznych w czasie i w przestrzeni (Kristiansen, Larsson 2005, 4–31).

W przytaczanej tu koncepcji kluczowe znaczenie ma rozumienie początków tej epoki w kategoriach kształtowania się nowego etosu, poszukiwania

jej podstaw ideologicznych i instytucjonalnych (Kadrow 2011b, 296; 2011c, 112). Moralne i estetyczne aspekty danej kultury, jej elementy wartościujące, traktuje się łącznie właśnie jako etos, podczas gdy aspekty poznawcze, egzystencjalne, nazywa się światopoglądem. Etos staje się w sensie intelektualnym uzasadniony poprzez to, że przedstawia się go jako prezentację sposobu życia sugerowanego przez prawdziwą rzeczywistość, którą opisuje światopogląd. Ukazanie owej znaczącej relacji pomiędzy wyznawanymi przez dany lud wartościami a ogólnym łańcem istnienia, w którym funkcjonuje, jest zasadniczym elementem wszystkich religii. Znaczenia i sensy można przechowywać jedynie poprzez symbole, które są obecne w dramacie rytuału (np. pogrzebowego) i pojawiają się w mitach (Geertz 2005, 15–152).

Uderzającą cechą rytuału pogrzebowego w sekwencji kultur Hamangia-Varna jest konsekwentne przestrzeganie zróżnicowanych względem płci reguł chowania zmarłych (Kadrow 2010). Punktem wyjścia w procesie identyfikacji etosu charakterystycznego dla początków eneolitu na zachodnim wybrzeżu Morza Czarnego w pierwszej połowie V tys. BC jest więc odnalezienie w źródłach historycznych najstarszych przejawów zdecydowanego podkreślania (również w zakresie kultury materialnej) różnic w statusie kobiet i mężczyzn.

Najstarszym przypadkiem tego typu, oświetlonym różnego typu źródłami (w tym historycznymi, archeologicznymi i literackimi), były społeczności kultury mykeńskiej (np. Hammond 1977, 66–108; Hauser 1974, 45–55; Dickinson 1994; Lord 2010, 379–400). Na płaszczyźnie ideologii i instytucji społecznych społeczności mykeńskie określano jako charakteryzujące się etosem bohaterskim (np. Hauser 1974, 45–55), dla których archetyp bohatera i wędrowca miał kluczowe znaczenie (Kristiansen, Larsson 2005, 60, 61). Podkreśla się też pałacowy (dworski) charakter tej kultury (np. Hauser 1974, 46–49; Dickinson 1994, 153–168). Wspomniane rysy kultury mykeńskiej i charakterystyczny dla niej etos bohaterski potwierdzony jest również w źródłach hetyckich (Łatacz 2003, 332–342). Maria Ossowska jednoznacznie określiła właściwy kulturze mykeńskiej etos – etosem rycerskim (Ossowska 2000, 22–47). Pomimo kontrowersji jakie wywołuje to stanowisko (por. węższe rozumienie tego pojęcia ograniczone zwykle do średniowiecza, np. Huizinga 1974; Piwowarczyk 1998 itd.), koncepcja Ossowskiej jest coraz częściej akceptowana w naukach humanistycznych (por. np. Król 2010; Matwiejczyk 2010; Ryłko-Kurpiewska, Sacha 2010) i wydaje się szczególnie efektywna jako narzędzie w dalszej analizie rozpatrywanego tu przypadku.

Dzięki jej zastosowaniu można wyłączyć z dalszej części wywodu sytuacje historyczne, w których przejawiał się etos bohatera (np. IV i III tys. BC na Bliskim Wschodzie; por. Kristiansen, Larsson 2005, 62–65) lub wojownika (koniec eneolitu i początki epoki brązu w Europie; por. Vandkilde 2006a; 2006b), ale bez tak charakterystycznych relacji między kobietą a mężczyzną jak w etosie rycerskim.

Przejawiał się on w różnych epokach i w różnych miejscach (Ossowska 2000). Szereg wspólnych cech określa wszystkie odmiany etosu rycerskiego, inne charakteryzują jedynie jego czasowo-przestrzenne odmiany. Mężczy-

zna pretendujący do bycia rycerzem (wojownikiem) musiał wykazać szereg cech, w tym m.in.: dobre pochodzenie, urodę, potężną posturę i siłę fizyczną, piękną mowę i ogładę towarzyską, odwagę i pragnienie sławy oraz gościnność (Ossowska 2000, 22–27). Do godnych mężczyzny zajęć należało: sprawowanie rządów, odprawianie ceremonii religijnych, wojowanie, polowanie i sport. Najważniejszym elementem życia mężczyzny-wojownika była walka i wojna, rozumiane również jako forma współzawodnictwa. Cenione były dalekie podróże i doświadczenia zdobywane w obcych krajach. Kobiety poświęcały się harmonijnemu życiu rodzinnemu (Ossowska 2000, 28–35).

Kultura mykeńska stanowiła zaawansowaną formę przejawiania się etosu rycerskiego. Z punktu widzenia ewolucji instytucji społecznych musiała posiadać swoich wcześniejszych, mniej zaawansowanych i strukturalnie prostszych poprzedników. Pozwala to nam na poszukiwanie jej chronologicznych i strukturalnych poprzedników w okresach, które nie są oświetlone źródłami pisanymi, a które oferują nam określone konfiguracje elementów kultury materialnej, wskazujące na zdecydowane przeciwstawienie świata kobiet i mężczyzn w warunkach ostrego współzawodnictwa wśród tych ostatnich. Dokonane wcześniej rozpoznanie archeologiczne (por. Kadrow 2009) skłania do wytypowania kultur Hamangia i Varna oraz kultur kręgu połgarskiego jako najstarszych form przejawiania się etosu rycerskiego (por. Kadrow 2011b, 296–302; 2011c, 113–115).

Zaproponowana wyżej operacja poszukiwania wcześniejszych, mniej zaawansowanych strukturalnie form etosu rycerskiego wymaga odwołania się do odpowiedniej teorii ewolucji społecznej i kulturowej. Taką teorię oferuje Habermas pod mylącą nieco, bo nawiązującą bezpośrednio do marksizmu, nazwą „zrekonstruowanego materializmu historycznego” (Habermas 1983). W ewolucji, która jest procesem strukturotwórczym, należy oddzielić logikę rozwoju (czyli dającego się racjonalnie odtworzyć wzorca hierarchii coraz pojemniejszych struktur) od dynamiki rozwojowej (czyli procesów, w trakcie których rozwijają się empiryczne substraty). Takie podejście pozwala na rezygnację z twierdzenia klasycznych ewolucjonistów o unilinearności, konieczności, ciągłości i nieodwracalności historii (Habermas 1983, 487).

Dla prowadzonych tu rozważań ważne jest to, że rekonstruując ewolucję form przejawiania się etosu rycerskiego nie trzeba odwoływać się do jej dynamiki rozwojowej.

Ważniejsze jest natomiast odwołanie się do logiki rozwoju, czyli dającego się racjonalnie odtworzyć wzorca hierarchii coraz pojemniejszych struktur i do zasad wyjaśniania strukturalnego. Nie ma więc potrzeby szukać etapów pośrednich między początkami eneolitu na zachodnim brzegu Morza Czarnego a kulturą mykeńską w sensie ściśle chronologicznym. Historia przejawiania się etosu rycerskiego w czasach znakomicie oświetlonych źródłami pisanymi poucza, że w sekwencji jego kolejnych, historycznych form istnieją luki, które nie wynikają z braków źródłowych, lecz mają charakter strukturalny (np. między etosem „słusznie dumnych” w klasycznej Grecji, a etosem rycerskim średniowiecza; por. Kadrow 2001b, 299).

Odwołując się do teorii „wielkich endogamicznych skoków rozwojowych (Habermas 1983, 494–495), możemy zrezygnować z koncepcji „epoki miedzi jako historycznej epoki” Lichardusa (1991a) z jego wszechobecnym migracjonizmem i zwrócić się ku idei lokalnie uwarunkowanych przemian miejscowego, mezolitycznego środowiska kulturowego (Lichter 2001; Todorova 2003).

Spółeczności kultury Hamangia i Varna dokładały wielkich starań by wyeksponować społeczno-kulturowe różnice między płciami. Wielka zmiana kulturowa polegająca na stopieniu się dwóch jakże odmiennych tradycji kulturowych, tj. neolitycznej i mezolitycznej (Todorova 2003), uruchomiła sekwencję niezamierzonych procesów społecznych i ekonomicznych, które wymagały symbolicznej interpretacji i ideologicznej legitymizacji. Zmiana ta miała swój długi wymiar czasowy (ok. 700 lat; por. Bojadziev 2002; Higham *et al.* 2008), czytelny w wielowątkowych zmianach obrządku pogrzebowego (Bojadziev 2008), będących świetną ilustracją mechanizmów dynamicznej teorii „stawania się społeczeństwa” (Sztompka 2007, 202–219) lub „stanowienia społeczeństwa” (Giddens 2003, 331–406).

Zetknięcie się u schyłku VI tys. BC społeczności neolitycznych i mezolitycznych na zachodnim wybrzeżu czarnomorskim miało miejsce w czasie, w którym grupy zbieraczy i łowców, bytujących w zasobnych środowiskach ekologicznych nad wielkimi rzekami (np. rejon Żelaznej Bramy nad Dunajem) lub na wybrzeżach morskich (np. Dobrudża), uległy już znaczącym społeczno-kulturowym przekształceniom pod wpływem rozwijających się na Bałkanach od dłuższego już czasu społeczeństw wczesno- i środkowo-neolitycznych (Whittle 1996, 24–36). Odseparowanie miejsc grzebalnych (cmentarzysk) od miejsc zamieszkiwania (osad) i odmienne reguły układania zwłok zmarłych kobiet i mężczyzn czytelne były sporadycznie już nieco wcześniej (por. Kadrow 2010). Szerokie rozprzestrzenienie się ozdób z muszli spondylusa w VI tys. BC (Müller *et al.* 1996) potwierdza znaczne otwarcie się neolitycznych społeczności lokalnych na wzajemne kontakty i oddziaływanie.

Były to główne elementy zbioru warunków koniecznych, ale nie wystarczających do pojawienia się nowych, pojemniejszych struktur społecznych (w tym przypadku struktur przesiąkniętych pierwocinami etosu rycerskiego). Elementem dodatkowym, determinującym w jakimś stopniu kierunek dalszych przemian było to, że do syntezy społeczności mezolitycznych i neolitycznych doszło w Dobrudży, tj. na terenie o półpustynnym charakterze, gdzie większe szanse miała kontynuacja zajęć typowo mezolitycznych, tj. polowanie na dzikiego osła i zbieractwo owoców morza. Rolnictwo kopieniacze nie miało tu większych szans (Todorova 2002, 356, 357).

Czynnikiem kluczowym, detonującym dalsze przemiany była jednak konieczność symbolicznej interpretacji nowej, uprzywilejowanej pozycji mężczyzn (mezolitycznych łowców) w kontekście kultury neolitycznej, w której dotychczas ważniejszą pozycję odgrywały kobiety. Istotnym momentem tych endogamicznych przemian była szczególna waloryzacja mezolitycznych wartości w postaci konsekwentnego przypisania mężczyznom mezolitycznych reguł obrządku pogrzebowego. W grzebaniu zmarłych kobiet kontynuowano

tradycje neolityczne. Praktyki te znalazły swą archeologicznie uchwytłą formę w zwyczaju coraz bogatszego wyposażania grobów męskich w przedmioty prestiżowe, wykonywane głównie z metali. W miarę upływu czasu coraz większego znaczenia nabierało także wyłączenie mężczyzn z uzbrojeniem. Natomiast ozdoby metalowe znajdowane były w miarę upływu czasu coraz częściej w grobach żeńskich (Boyadziev 2008). Potrzeby symbolicznego zaznaczenia nowej roli mężczyzn oraz ich ideologicznej legitymizacji były kołem zamachowym rozwijającej się gwałtownie metalurgii i przemian gospodarczych obejmujących coraz więcej dziedzin, których charakter najlepiej oddaje pojęcie *secondary products revolution* (Sherratt 1983). Najpełniejszy wyraz i krótkotrwałą stabilizację procesy hierarchizacji społecznej osiągnęły w okresie rozwoju kultury Varna (Chapman *et al.* 2006).

Tak więc to twórcza synteza doświadczeń lokalnych społeczności mezolitycznych i neolitycznych doprowadziła do pojawienia się zróżnicowanego względem płci obrządku pogrzebowego, a następnie gwałtownego popytu na przedmioty prestiżowe (ze złota, miedzi, kamienia, muszli itd.), dzięki którym mężczyźni legitymizowali swą uprzywilejowaną pozycję społeczną. Przemiany te znalazły zapewne swoje religijne i światopoglądowe uzasadnienie w najstarszych przejawach rodzącego się wtedy w niezamierzony sposób etosu rycerskiego (Kadrow 2011b, 300).

4. Podsumowanie

Od samego początku eneolitu w czasie V i IV tysiąclecia BC w Europie i na Bliskim Wschodzie na określonych obszarach (Mezopotamia, zachodnie wybrzeże Morza Czarne, Bretania, północne przedpole Kaukazu, Jutlandia i wyspy duńskie) rejestrowane są materialne przejawy różnych form hierarchizacji społecznej, z towarzyszącymi im odmiennymi formami panowania i sprawowania władzy. Wydaje się, że procesy te realizowane były w warunkach dominacji różnych etosów: bohatera (Mezopotamia), wojownika-kapłana (Bretania), rycerza (zachodnie wybrzeże Morza Czarne), czy też wojownika-pasterza (przedpole Kaukazu).

Zakorzenie się etosu rycerskiego w jakiejś społeczności nie przesądzało o określonej formie panowania i sprawowania władzy. Przykład trzech różnych przypadków realizacji najwcześniejszych form zhierarchizowanego społeczeństwa w V tys. BC w Europie (Hamangia-Varna, Castellic i Majkop) wskazuje, że nie był on konieczną podstawą ich funkcjonowania. Odwrotnie, wydaje się, że w najwcześniejszym okresie manifestował swoje funkcjonowanie tylko w sekwencji południowo-wschodnich i środkowoeuropejskich kultur: Hamangia-Varna-Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr-kultura lubelsko-wołyńska. W kulturze Castellic w południowo-zachodniej Bretanii z połowy V tys. BC forma panowania nawiązywała zapewne do władzy wodza (króla) w organizacjach politycznych typu polinezyjskiego, rządzonych przez królów-kapłanów (por. Klassen *et al.* 2011, 15, 16), znanych np. z Hawajów XVIII

i XIX wieku (np. Sahlins 2007, 27–84). W społecznościach nieco późniejszej kulturze Majkop, rozwijały się procesy wewnętrznej hierarchizacji jako efekt transmisji idei socjo-organizacyjnych i innowacji technologicznych z Bliższego Wschodu, głównie z Mezopotamii (por. np. Hansen 2011, 174–178; Burmeister 2011, 223, 224). Początek tej kultury datowany jest dopiero na drugą ćwierć IV tys. BC (np. Rassamakin 2004, 163–165, 183–185, ryc. 122, 125). Zajmowała ona północne przedpole Kaukazu. Kultura Majkop jest znana z bogato wyposażonych grobów pod nasypami wielkich kurhanów, m.in. z licznymi i formalnie oraz stylistycznie zróżnicowanymi wyrobami miedzianymi, określanymi jako prestiżowe.

W przeciwieństwie jednak do Mezopotamii, w której najpóźniej w początkach IV tys. BC rozwinęła się i ustabilizowała idea władzy królewskiej w ramach stabilnych państw terytorialnych (Campbell 2004, 72–74), u których podłoża leżały rozwinięte procesy urbanizacyjne (Childe 1950; Smith 2009, 15–17), formy władzy w kulturze Majkop nie wykraczały zapewne poza silną władzę mężczyzn będących głowami konkurujących ze sobą rodów pasterskich. Za zaczątkami struktur ponadrodowych może natomiast przemawiać obecność wielkich, monumentalnych mogił w typie kurhanu z miejscowości Urvan' (por. Hansen 2011, ryc. 20).

W świetle przytoczonych wyżej przykładów konieczność podejmowania interdyscyplinarnych studiów nad panowaniem i władzą wydaje się niewątpliwa.